منگھارام ملڪاڻي

Mangharam Malkani

اي. جي. اُتم

ڀارتي
ساهت جا
اڏيندڙ

ڀارتي ساهت جا اڏيندڙ

منگهارام ملڪاڻي

ليک:
اي. جي. اُتم

Mangharam Malkani

Monograph by A. J. Uttam

ساهتيہ اڪاديمي
نئين دهلي

فهرست

باب	صفحو
١- ٻالپڻ ۽ اسڪولي جيون	١
٢- جواني ۽ ڪاليجي جيون	٧
٣- زمينداريءَ جو دؤر	١٢
٤- گرديو ٽئگور سان گڏجاڻي	١٦
٥- پروفيسري جيون	٢٣
٦- ناٽڪ ۽ فلم اداڪار	٢٨
٧- جديد ايڪانڪيءَ جو جنم داتا	٣٣
٨- ناٽڪن جي مجموعن جي سمالوچنا	٣٧
٩- تنقيد نگار ۽ تاريخ نويس	٤٨
١٠- سفرناما، سمرتيون ۽ لطماڻو نثر	٥٦
١١- سنڌيت جي هلچل جو رهبر	٦٤
١٢- اعليٰ شخصيت	٧٢

باب (۱)

ٻالپڻ ۽ اسڪولي جيون

پروفيسر منگھارام ملڪاڻي جديد سنڌي ننڍي ناٽڪ (ايڪانڪي) جو باني هو. هن ساهت جي اُن شاخ کي پورا پنجاهه سال پالي ناپي هڪ ميويدار وڻ بڻايو. هن اَڌ سؤ کن ننڍا ناٽڪ لکيا. ايترا ٻئي ڪنهن به سنڌي ليکڪ جا لکيل ڪونهن. پروفيسر ناٽڪي اداڪاري، هدايتڪاري ۽ جماعتبنديءَ سان سنڌي اسٽيج کي به اوج ڏني. هو اصل جديد سنڌي نثر جو ئي هڪ نرمالا هو. سنڌي ناٽڪ کان سواءِ اَدبي تاريخ، تنقيد ۽ مضمون جي شاخن کي به مالامال ڪيائين ۽ سنڌيت جي هلچل جي به سونهپ ڪيائين.

پروفيسر جنهن وقت هن دنيا ۾ اَک پٽي، اُن وقت ۱۹ صدي پورن پساهن تي هئي. ملڪ ۾ انگريزي راڄ جون پاڙون پختيون ٿي چڪيون هيون. چوگرد انگريزي ٻوليءَ ۽ تعليم، سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ جو ٻول بالا هو. انگريزن کي سنڌ فتح ڪئي اَڌ صدي ٿي ويئي هئي. هُن انگريزي ٻولي ۽ تعليم کي زور وٺائڻ سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي به وڌائڻ ويجهائڻ لاءِ ۽ اُنجي سنڌي لپي سڌارڻ ۽ مقرر ڪرڻ لاءِ قدم کنيا ۽ تعليمي ۽ اَدبي ڪتاب ڇپايا. اهڙيءَ طرح اُن زماني ۾ پڙهيل طبقي ۾ انگريزي علم لاءِ اُتساهه هو ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت لاءِ به چاهه پيدا ٿي رهيو هو، جنهجو اڳا وڪاس ٻئي ٿيو. پروفيسر ملڪاڻيءَ تي اُن ٻطرفيءَ لهر جو پورو پورو اثر ٿيو هو. هڪ مان هو انگريزيءَ جو عالم

ٿيو نه ٻيءَ مان ڇوٽيءَ جو سنڌي اديب ٻڻيو.

هن جو جنم ۴ ڊسمبر ۱۸۹۶ع ۾ حيدرآباد شهر ۾ ٿيو جو سنڌ جو علمي ۽ ادبي، تهذيبي ۽ تمدني مرڪز هو. سندس پيءُ آڏارام شيوڪرام خداآبادي عامل زميندار هو. اها پروفيسر جي خوشنصيبي هئي، جو هو هڪ خوشحال ڪٽنب ۾ ڄائو هو ۽ هن جو پيءُ ۽ ڏاڏو ٻئي روشن دماغ، آزاد خيال ۽ فراخدل هئا. سندس ڏاڏي نه رڳو پٽن کي، پر پنهنجين ڌيائين کي به پڙهايو هو. چون ٿا ته اُهي پهريون ٻه سنڌي ڇوڪريون هيون، جن انگريزي ٻوليءَ جو ابياس ڪيو. سندس زميندار پيءُ انسانيت پسند ۽ ترقي پسند هو. هن شادي به اُن ڇوڪريءَ سان ڪئي، جنهن تي موهت ٿي وڃي منڊي پاتي هئائين؛ اُن بعد ٻنهي جي مائٽن به رضامندي ڏني.

منگهارام مربي پٽ هو. ڪيس ننڍو ڀاءُ عالمچند نالي هو ۽ گڏيءَ نالي ڀيڻ هئي. ڏهن ٻارهن سالن بعد هن جي ماءُ گذاري وئي. پڻس ٻي شادي ڪئي. اُن مان وري چار ڌيئر ۽ هڪ پٽ ڄائس. هن ماٽيلي ماءُ جي ڪُت پٽ جو پروفيسر جي گهرو جيوت تي ڪافي اثر ٿيو ٿو ڏسجي. ان ڪري ئي هو پهرين زال مان اولاد هوندي، ٻيءَ شاديءَ جي مخالفت ڪندو هو. اهڙو اظهار هن جي ڪن ناٽڪن ۽ آتم ڪهاڻيءَ وارن ليکن ۾ به نظر اچي ٿو. شايد ماٽيلي ماءُ جي ڪُت پٽ، هڪ مکيه سبب هجي جو ڪيس ڪاليج جي پڙهائيءَ وچ ۾ ئي هڪ مختيارڪار ڪالسنگهه صاحبسنگهه ڇڳتياڻيءَ جي ڌيءَ سان پرڻايو ويو. سندس پيءُ جي مرڻ بعد ماٽيلي ماءُ موٽيءَ، ملڪيت تان جهڳڙو ڪيو ۽ معاملو ڪورٽ تائين گهليائين، پر ڪيس هارايائين. پروفيسر ملڪاڻيءَ جي نه ملڪيت ۽ ڪيس ۾ ڪا به دلچسپي نه هئي. مگر انهيءَ سڳي

ڀاءُ عالمچند جي هٿ ۾.

پروفيسر اسڪولي تعليم حيدرآباد جي هڪ وڏي ۽ وڏي اسڪول ”گورنمينٽ هاءِ اسڪول“ ۾ ورتي. اهو سندس گهر جي ڀرسان ئي هو. اُتي هن تي خاص ڪري ٻن ماسترن جو ڏاڍو اثر ٿيو. جن ٻنهي بابت پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جي سمرتين“ ۾ لکيو اٿس. اُنهن ٻنهي کي هن ”آدرشي اُستاد“ ڪري ڪوٺيو آهي. هڪ نانا غلام علي جيڪو ٻيون درجو پاڙهيندو هوس ۽ ٻيو وليرام آئلمل ٽنڊاڻي، جنهن وقت هو ڇوٿون ۽ ڇهون درجو پڙهيو هو. هي ٻئي اُن زماني جي رواج موجب ٻين ماسترن وانگر مار تي زور ڏيڻ بدران شاگردن لاءِ پيار ۽ همدرديءَ تي زور ڏيندا هئا. پهرئين اُستاد کيس انگريزي ٻولي، صحيح نموني ڳالهائڻ سيکاري ۽ انگريزي ساهت لاءِ منجهس چاهه جاڳايو ته ڪپڙي لٽي جي صفائيءَ ۽ سنائيءَ تي به خاص ڌيان ڏياريو. پروفيسر جي لفظن ۾ ”نانا صاحب جي رهڻي ڪرڻي اڪثر هندن سان هوندي هئي، جنهنڪري مسلم هوندي به کيس هندو لواز هڻڻ جو مهڻو ڏيندا هئا. پر هي شير مڙس ڪابه پرواهه ڪانه ڪندو هو.“

ٻئي اُستاد وليرام وٽان، وري پروفيسر راڳ ۽ ڪرڪيٽ راند جو شوق پرايو ته گهڻيون گهڻيون آکاڻيون ٻڌي ۽ گهڻا گهڻا ناول وٺي پڙهي ڪتاب به لکڻ سکيو. ان باري ۾ پروفيسر لکيو ته هڪ پيري هن اُستاد کان انگريزي ناول جي بدل آکاڻيءَ تي سنڌي ناول جي هڪ باب جا ٢٥ صفحا لکي وٺي کيس ڏيکاريا ته هن اُهي سڀ پڙهي ڦاڙي ڇڏيس، ”ڪتاب ائين نه لکبا آهن. پهرين گهڻا وڏيڪ سنڌي ڪتاب پڙهه ۽ مائٽن ۽ دوستن کي سنڌيءَ ۾ خط پت لک. گڏوگڏ سولا انگريزي ناول پڙهڻ شروع ڪر.... جڏهن ڪاليج

۾ وچين لنڊن ڪنهن دلپسند انگريزي ناول تان سنڌو
سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجانءِ..." پروفيسر ڪاليج ۾ وڃڻ شرط
برابر رينالڊس جو ناول سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري "گم ٿيل
صندوقڙي" نالي شايع ڪيو.

اُن اسڪولي زماني ۾ هن ٻن اُستادن ڪانسواءِ پروفيسر
ملڪاڻيءَ تي ٻين ڪن وڏن سنڌي هستين جو به اثر ٿيو هو.
سندس گهر ۾ ٻه ٽڪيون رهنديون هيون، جنکي ساڌو هيرانند
۽ رشي ڏيارام گدومل، گهر ۾ ئي انگريزي ۽ سنسڪرت پاڙهي
هوشيار ڪيو هو. ديوان ڪوڙومل، جو سندس پيءُ جو
دوست هو ۽ گهر جي ويجهو رهندو هو، وري ٻنهي جون
ٻياڻيون اڪثر شام جو پروفيسر جي گهر وٽي ايندو هو،
جيڪي سندس ٻنهين سان انگريزيءَ ۾ ڳالهائينديون هيون.
لغت نويس پرمانند ميوارام، پروفيسر جو ماسات هو ته
دوست به هو. ٻئي چوٿين ڏينهن وٽن ايندو ٿي پيو هو.
سندس ناناڻي پرسان وري ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي
جو گهر هو، جيڪو سندس ناني جو سوٽ هو. هو پروفيسر
سان ڏاڍو پيار سان ڳالهائيندو هو.

ان سمي، سندس گهر پرسان، برهمو سماج مندر ۾،
سندس ڀيڻ جي دوست پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ جي
چوڻ موجب، اُلي مشهور ڀڳت روپچند جا گيت ٻڌي
پروفيسر ملڪاڻي مگن ٿي ويندو هو. حقيقت ۾ هن کي
سريلي ڳائڻ ۽ سهڻي شڪل ڪري ناٽڪن ۾ پارٽ ڪرڻ جو
وجهه اصل ڇهين درجي ۾ مليو هو، جڏهن هيروئن جو رول
ڪاميابيءَ سان ادا ڪيو هئائين. اهڙيءَ طرح هن اسڪولي
زندگيءَ ۾ ئي ناٽڪي ڪلا جي قوت پسائي ته سڀني ۽
سنجيدي ساهتڪار ۽ عقلپسند عالم جا گڻ پڻ مٿين بزرگ
هستين مان ڇهنيائين.

هن اسڪولي زماني جي آخرين ساهتڪ سرگرمي، جنهن پروفيسر جي ساهتڪ سوجهه ٻوجهه وڌائي، سا هئي اديب لعلچند امرڏنومل ۽ جيٺمل پرسرام طرفان شروع ڪيل پهرين ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ جو مهورتي جلسو. ان سوسائٽيءَ پاران ڪيترا سال سنڌيءَ ۾ ماهوار رسالو ڪڍيو ويو هو. ان جلسي جي صدارت، سنڌي نثر جي هڪ باني، مرزا قليچ بيگ ڪئي. هن سنڌيءَ ۾ تقرير ڪئي. پروفيسر تي ان جلوي‌دار جلسي ۾ جيڪو اثر ٿيو، ان جو بيان ڪندي پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو:.... ”جلسو هو مسٽيڊ هال ۾ شاندار نموني ملهايو ويو، جتي سوين سنڌيءَ جا پيار وارا اچي ڪٺا ٿيا هئا... مرزا قليچ بيگ.... سنڌي شعر تي عالماڻو مقالو پڙهيو.... تن ڏينهن ۾ انگريزي ڳالهائڻ جو فئشن ايترو نه وڌيل هو، جو سنڌي لوڪن ڪان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ ڇڏڻ وسري ويو هو. ميٽنگن ۾ وڏا عالم اڪثر انگريزيءَ ۾ تقرير ڪندا هئا ۽ لاچار ڪو سنڌيءَ ۾ تقرير ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته هٻڪي هٻڪي اڌ انداز انگريزي اکرن جو ڪم آڻي ٽانگهه لاهيندو هو. پر لعلچند جي ڪوتائل هن ميڙ ۾ جن نه تقريرون ڪيون- لعلچند پاڻ، جيٺمل، ڊاڪٽر چوئٿرام، سنتداس منگهارام وڪيل وغيره- تن سڀني نيڪ سنڌيءَ ۾ ڳالهايو ۽ هڪڙو به انگريزي لفظ ڪتب ڪو نه آندائون. انهيءَ ميٽنگ ۾ منهنجو سنڌي ساهت لاءِ پيار پيدا ٿيو. ماهوار رسالي جو چندو ڀريم.“ *

ائين هي سنڌيءَ جو پيارو، انگريزيءَ جو اُپاسي، راڳ ۽ راند جو شوقين، ناٽڪ ۽ ڪلا جو ڪوڏيو جوان مئٽرڪ پاس ڪري ڪراچيءَ ۾ اچي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي

---

* نئين دنيا مخزن، مي ١٩٦٨

آرٽس سيڪشن ۾ داخل ٿيو. سندس پتا آڏارام شيوڪرام ۽ ١٨٨٦-١٨٨٧ع ۾ شروع ٿيل ھن ڪاليج جي ٻھرين شاگردن مان ھڪ ھو. پروفيسر ملڪاڻي مئٽرڪ ۾ سڄي سنڌ ۾ ڇوٿون نمبر آيو ۽ پنھنجي اسڪول ۾ انگريزي ۽ تاريخ جي وشين ۾ پھرين نمبر بيٺو ھو، جنھن لاءِ مليل العام جي ٢٥ رپين مان ١٧ ڪتاب خريد ڪري اچي پنھنجي گھرو لئبرري ٺاھيائين، جيڪا روزانو نون ۽ جھونن ڪتابن سان سينگارڻ جو شغل، پروفيسر، آخرين وقت تائين قائم رکيو.

باب (٢)

جواني ۽ ڪاليجي جيون

پروفيسر ملڪاڻيءَ، ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ سان، شاگردي راجنيتيءَ جو پنهنجو هڪ اهو لڙاڪو ۽ قومي روپ ڏسايو، جيڪو هنجي زندگيءَ جو هڪ سونهري باب چئي سگهجي ٿو. ٻهراڻ مها ڀاري جنگ وقت ملڪ ۾ قومي سجاڳي ڦهلجڻ لڳي هئي. ڌاريان انگريزن خلاف، خاص ڪري شاگردن ۾ سخت غصو ڇانيل هو. سو جڏهن ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو انگريز پرنسپال فئريل اوچتو راهه رباڻي وڃي ويو ته ان جي جاءِ پرڻ لاءِ ڪاليج بورڊ جي نيمن موجب ٻئي انگريز ملر ڪـي، پرنسپال طور انگلينڊ مان گهرايو ويو ته ان تان شاگردن ۾ ڏاڍو ممڻ مچي ويو، ڇو جو ڪاليجي بورڊ، هڪ هندستاني لائق ۽ سينئر پروفيسر صاحبسنگهه شاهاڻيءَ جو حق ماري، هڪ ڌاريي ۽ نئين آئل انگريز کي ٿي ڪاليج جو پرنسپال بڻايو. ان تان شاگردن اعتراض وٺي هڙتال ڪئي. ان جو شاگرد اڳوان بڻايو ويو هو ملڪاڻي.

سنڌ ۾ ان وقت اهوئي پهريون ڪاليج هو جنهن ۾ هڙتال ۽ پڪيٽنگ ٿي هئي. پوليس جو زبردست پهرو هو. سڄي شهر ۾ ڏاڍي ڇڪ پڇڙ ٿـي. ان باري ۾ پروفيسر پاڻ پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جون سمرتيون“ ۾ لکي ٿو، ”شاگردن ۾ ڏاڍو ڪاڻ پيدا ٿيو ته آزمودگار ۽ قابل پروفيسر شاهاڻيءَ کي ان عهدي تان ڇو ٿو رکيو وڃي .... هو مڙني ڌرين ۾ پيارو هوندو هو. سو هڪ اسٽرائيڪ ڪاميٽي برپا

ڪٿي سون، جنهن جو پريزيڊنٽ هن بندي کي چونڊيائون. ڪاليج پرسان لان تي شاگردن جي ميٽنگ سڏائي سون، جنهن ۾ مون پنهنجي ڀڀرپور تقرير ڪندي چيو تہ پروفيسر شاهاڻي ڀڀريون سنڌي ايم. اي. پاس ڪيل آهي ۽ هن وقت ڪاليج ۾ جهوني ۾ جهونو، قابل ۾ قابل پروفيسر آهي. هوئي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو پرنسپال ٿيڻ جي لائق آهي، تنهن ڪري رنگروٽ کي واپس ولايت اماڻڻ کپي. اهڙو ٺهراءُ پڪراءِ بحال ٿيو. ٻئي ڏينهن کان وٺي ڪاليج ۾ اسٽرائيڪ شروع ٿي وئي ۽ ڪلاس خالي پيا هئا. شهر ۾ چوٻولو مچي ويو. شري جمشيد مهتا، ڊاڪٽر چوئٿرام پ ڳيڙامداس اسان وٽ ميٺارام هاسٽل ۾ ڪهندا آيا ۽ سمجهايائون تہ اسٽرائيڪ ختم ڪريو. آخر جڏهن خاطري ڏنائون تہ بورڊ کان گوري پرنسپال ٽاڪڻ جو ٺهرو رد ڪرائيندا سون، تڏهن اسان اسٽرائيڪ واپس ورتي. جلدي پروفيسر شاهاڻي پرنسپال مقرر ٿي ويو. افواهہ هو تہ بورڊ وارن پرنسپال شاهاڻيءَ تي زور آندو هو تہ اسٽرائيڪ جي مکيہ باني ڪارن کي ڪا سيکت ڏني وڃي. پر شاهاڻي صاحب انڪار ڏنو هو تہ جن منهنجي فائدي ۾ تحريڪ هلائي تن کي مان سزا ڏيان، سو مون لاءِ اسنڀاويڪ آهي!“

اسٽرائيڪ جي قابليت سان اڳواڻي ڪري، ڪامياب بڻائڻ مان پڌرو آهي تہ پروفيسر جو من ڪاليجي شاگرديءَ جي وقت ۾ وطني حب ۽ قومي جذبي سان سرشار هو. هو ان زماني ۾ آدي جيٺمل پرسرام کي انگريزن جي ظلم کي ننديڻ ڪري جيل جي سزا ڀوڳڻ بعد ملڻ آيل وارين شاهي سرگس ۾، شاگردن جي ٽولي وٽي شامل ٿيو هو. شڪ ناهي تہ جيڪڏهن ان سمي هن کي شاديءَ جي بندن ۾ جڪڙيو نہ وڃي ها تہ ضرور هو آزاديءَ جو اپاسڪ بڻجي ها.

ڇو جو ان زماني ۾ ٿي هـــن ليکڪ کـي هڪ قسم جي انگريزن جي غلاميءَ جي نشاني سمجهي، پاڻ ڇڏي ڏنو هو ۽ پنهنجي مادري ٻولي سنڌي لاءِ به سڪ وڌائي هـــئي.

اهڙو اُهڃاڻ ميٺارام هاسٽل ۾ ڪيل سنڌيءَ ۾ سندس ٻن تقريرن مان به ملي ٿو. هڪ "هاسٽل ڊبيٽنگ منڊلي" ۾ ۽ ٻي پروفيسر ايل.ايڇ. اجواڻيءَ جي برپا ڪيل "ايڪسٽينشن منڊلي" ۾ ڪئي هئائين. ٻنهي منڊلين ۾ هو ٻهريون سنڌيءَ ۾ تقرير ڪندڙ هو. ايڪسٽينشن منڊلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ زور ڏيندي چيو هئائين، "... منهنجو اوهان کي عرض آهي ته پنهنجي مادري ٻولي وساري نه ڇڏيو. گهڻو گهڻو ڪم آئيوس. حب الوطني (Patriotism) جي هام نه هڻي رهيا آهيون، پر ان کان اڳ جيڪڏهن پنهنجي مادري زبان لاءِ حب نه رکي سون ته حب الوطني سڪيارٿي نه ٿي .... اها منهنجي خوشنصيبي ٿيندي جيڪڏهن منهنجي هن ليک پڙهڻ سان ڪن جي دل ۾ مادري ٻوليءَ لاءِ حب جاڳائيم. ۽ انهن، جي ان جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪئي ته سمجهندس ته مون لک ڪٽيا."

لڳي ٿو ته سندس پتا جو ان وقت پيرسن اُوسٽا ڏانهن وڌي رهيو هو، تنهن چاهيو ٿـــي ته هن جو مربـــي پٽ زمينداري سنڀالي. انڪري بي. اي. پاس ڪرڻ بعد يڪدم ڪيس ٤-٥ سال اُن جي ذميواري سونپيائين. پروفيسر اها پوريءَ طرح نڀائي هئي. ان زمينداريءَ جي ذميواريءَ کان سواءِ سندس پيءُ، گهر ۾ پنهنجيءَ ٻيءَ زال ۽ ان جي اولاد جي، سندس اڳينءَ زال جي اولاد (پروفيسر ملڪاڻي، سندس ڀاءُ ۽ ڀيڻ) سان ڪٿ پٽ اُيندي ڏٺــي هوندي. جنهنڪري جلد ئي ڪاليجي تعليم وچ ۾ ئي هن کي شادي ڪرايائين. اها جيتوڻيڪ پروفيسر جي مرضيءَ مطابق نـــه

هيءَ ته به هڪ فرمانبردار پٽ جي ناتي ڪرڻي پيئي
هئس. چو ته سندس ناٽڪن جي آخرين مجموعي ”سمنڊ جي
گجگار ۾ لکيل سندس ارپڻ- پتر ۽ مهاڳ، مان پڙهيو آهي
ته هن جو پيءُ ڪڏهن ڪور ني هرڪ هارايل هو، جڏهن
سان ٿي لائون لهڻ تي چاهيائين. ان مجموعي ۾ هنجي
پرڀتما ۽ سندس ”پرنم ڪٿا جو هوبهو چٽر چٽيل آهي.“

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي حياتيءَ جو احوال چاڙهڻ خاطر
جڏهن بمبئيءَ ۾ سندس ماسيءَ مسز ديوي آڏواڻيءَ سان
گڏجاڻي ٿيو هوم، تڏهن هن پروفيسر جي شاديءَ ۾ هليل
ڏيتي ليتيءَ بابت هڪ ٺٺين عجب ڳالهه ٻڌائي، جا هيلتائين
پروفيسر جي لڪائيءَ واري سڀاءَ سبب اسان ويجهي ۾
ويجهي اديب دوستن کي به وٽانئس معلوم نه ٿي سگهي
هئي. ماسيس ٻڌايو ته ”هنجي شاديءَ ۾، رواج مطابق،
ڏيتي ليتيءَ جا ڇهه هزار وڙتا ويا هئا. البت ان لاءِ ڪا به
طلب يا چڪتاڻ نه ڪئي ويئي هئي. اها ڏيتي ليتي به
پيٽس گڏيءَ کي شاديءَ ۾ ڏني ويئي هئي. پروفيسر
ملڪاڻي پاڻ ان ڏيتي ليتيءَ جي خلاف هو. ايتري قدر
جو جڏهن سندس پيءُ وصيت پٽي ناهي، تڏهن کيس
چيائين ته مهرباني ڪري منهنجي شاديءَ ۾ ورتل ڏيتي
ليتيءَ جا ڇهه هزار رپيا منهنجيءَ ننهن کي ڏيو ته پيءُ کي
واپس ڏيئي اچي. اها ڏيتي ليتي منهنجي دل تي وڏو
بار ٿي رهي آهي. پيٽس هنجي اها ڳالهه مڃي، ڇهه هزار
رپيا سيٺن کي موٽائي موڪليا.“

اسان وقت اڄڪلهه اهڙا مثال ملي نه ويندا، پر ٥٠-٦٠
سال اڳي اهي ڳوليا به نه لڀندا. پروفيسر، پاڻ به پنهنجن
ٻن اعليٰ تعليم يافته پٽن اندروَ ۽ سندر جي شاديءَ ۾ به
ڏيتي ليتي نه ورتي ۽ نه پنهنجي ڌيءَ ميرا کي ڏنائين.

ڪيس رڳو پنهنجيءَ ملڪيت جو حصو ڏنائين جو سندس نالي بئنڪ ۾ رکيو هئائين. هن انهي جي شادي به سندن پسنديءَ موجب ڪرائي ۽ نه جيئن سندس پيءُ پنهنجي مرضيءَ موجب پروفيسر جي شادي ڪرائي هئي. پنهنجن ٻارن جون شاديون ورهاڱي بعد ممبئيءَ لڏي اچڻ تي ڪرايون هئائين.

ان زماني ۾ جيتوڻيڪ جوان ننڍي هوندي شاديون ڪندا هئا ته به جڏهن مسٽر ملڪاڻي، ڪاليج تعليم وچ ۾ شادي ڪئي ته سندس پياري استاد پروفيسر صاحبسنگهه شاهاڻيءَ ڪيس پوري ڪلاس ۾ مبارڪون ڏيندي مهڻو به ڏنو هو ته "جلدئي ٻارڪي گهر- گرهستي بڻائي ڇڏيئه."

ليڪن پروفيسر شادي ڪرڻ کان پوءِ به پنهنجي ڪاليجي سرگرمين کي ڌهرم رسائڻ نه ڏني. اسڪول وانگر ڪاليج ۾ به تعليم سان گڏ راند روند، راڳ- ناٽڪ ۽ ساهت رچڻ ۾، هن ٻارڪي مشغول رکيو. ڪاليج ۾ ڪرڪيٽ بدران ٽينس ۾ جلوو ڏيکاريائين. اصل چئمپين مڃيو ويو. ڪاليج ناٽڪ- منڊليءَ جو به سيڪريٽري ٿيو. مرزا قليچ بيگ جي ناٽڪ "ليکي بدي" ۾ شوخ طبع واري هيروئن جو زنانو پارٽ ڪرڻ لاءِ مليس. شاهه عبداللطيف جي بيتن کان متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ بيت به لکڻ شروع ڪيائين. پر هن جي ادبي ۽ ناٽڪي زندگي، تعليم ختم ٿيڻ بعد ئي سچي ۽ صحيح معنيٰ ۾ شروع ٿيڻ چئجي.

باب (۳)

زمينداريءَ جو دؤر

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ۱۹۱۹ ۾ بي. اي. جو امتحان پاس ڪيو. پوءِ هن ڪاليج کي الوداع ڪري، پتا جو ڇوڙ مڇي اچي سنڌس زمينداري سنڀالي. هنجي جنم-آستان حيدرآباد جي ويجهو ٽنڊي محمد خان ۾ سنڌن ٻنيون هيون. هيءَ زمينداريءَ جو دور چار پنج سال هليس. هن ان وقت ۾ پنهنجن هارين کي ذرو به هلاڪ نه ڪيو. الٽو هنن سان همدرديءَ سان پيش آيو ۽ سندن حقن جو به خيال رکيائين. ايتري قدر جو هو پنهنجي پيءُ، جنهنکي هن ترقي پسند زميندار ڪري سڏيو آهي، ڪان به ان ڏس ۾ ٻه رکيون سرس ٿي لڪتو، جيئن سندس لکيل ٽنڊي ناٽڪ "ٻنڌي" مان ظاهر آهي. ان ۾ هارين جي سجاڳيءَ ۽ سندن حقن جي حمايت جي تصوير چٽيل آهي. حقيقت ۾ سندس پيءُ کيس پوني جي زرعي ڪاليج ۾ ٽريننگ لاءِ به موڪليو هو. هو اتي ڪجهه مهنا سکيا وٺي گهر موٽي آيو.

ان دؤر ۾ پروفيسر کي زمينداري ۽ هاري جيوت جي آزمودي ڪانسواءِ، ٽويڪلائيءَ ۾ قدرتي نظارن وچ ۾ ساهت لکڻ ۽ پڙهڻ جي جهجهي فرصت به ملي. خاص ڪري شاهه لطيف ۽ گرديو ٽئگور جي اڀياس ۽ انواد ڪرڻ جو به وجهه مليس. هن پٽائي گهوٽ جي رسالي مان هڪ سؤ کن بيت چونڊي انگريزي نظم ۾ ترجمو ڪيا. اهي ترڪ ليکڪ مرزا قليچ بيگ، جنهن سان ٽورا ورهيه اڳي ڏٺ ويٺ ٿي هئس،

کي نظرثاني ڪرڻ لاءِ ڏنائين. هو شاهه لطيف جي ڪلام تي هڪ قسم جي اختياري هو. تنهن اهو ترجمو ڏسي لکيس ته ڀٽائي گهوٽ جي اصلوڪن بيتن سان وفاداريءَ سان نڀاهيو اٿيئي. اهو انگريزي ترجمو جيتوڻيڪ ڪتابي صورت ۾ نه ڇپيو ته به ڪي بيت انگريزي مخزنن ۾ ڇپيا هئا.

پروفيسر جي ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان ٿورو اڳ، گرديو ٽئگور کي گيتانجليءَ تي نوبيل انعام مليو هو، سو گرديو راتو واهه هندين ماڻهن ۾ هاڪارو ٿي ويو. پين وانگر سنڌي عالم به گرديو جا ڀڪ پڙهڻ لڳا. پروفيسر جو پيارو اُستاد صاحبسنگهه شاهاڻي، ڪلاس ۾ ٽئگور جي گيتانجلي ۽ ٻين رچنائن تي ڳالهائيندو هو. اُن جو اثر پروفيسر ملڪاڻيءَ تي ڏاڍو ٿيو هو. زميندارِيءَ جي وقت ۾، پروفيسر، ٽئگور جي ”گارڊنر“ ڪتاب مان ڪي گيت ترجمو ڪري ادبي جرنل جي مخزن ”روح رهاڻ“ جي ١٩٢٢ع وارن ڪن پرچن ۾ ڇپايا هئا. ان بعد سڄي ڪتاب ”گارڊنر“ جو ترجمو ڪري ورتائين. ان باري ۾ پاڻ پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو:-

”گريجوئيٽ ٿيڻ بعد جو ٤-٥ سال پٺا جي زميندارِيءَ تي وڃي قيدي ٿيس، ان اڪيلائيءَ ۾ ”گارڊنر“ جا پريمي گيت مون لاءِ سنڌر صحبت جو ڪم ڏيندا هئا. خاص ڪري جڏهن عورت جي پيار ۽ محبت منهنجي دل کي ڌرتيءَ تان اُڏائي آڪاس ڏانهن نيو هو، تڏهن انهن گيتن ۾ سمايل سوکيم آتمڪ ترق منهنجي اندر ۾ به اُتم ڏيندڙ پڙاڏا پيدا ڪندي هئي. ”گارڊنر“ کي آءٌ پنهنجي گيتا ڪري سمجهندو هوس ۽ انهيءَ ڪيفيت هيٺ ئي مون انجو سنڌيءَ ۾ ترجمو ”پريت جا گيت“ نالي سان ڪيو.“*

اهو ترجمو هن نظماڻي نثر ۾ ڪيو هو. جيڪو نمونو

---

* نئين دنيا مخزن جنوري ١٩٦٦

سمت سال اڳي، سنڌيءَ ۾ ٻهراڙن ڀيرو ٿيو هو. ان جا ٻه ٽي ڇاپا نڪتل آهن ۽ اڄ به پڙهڻ ۾ دلچسپ لڳي ٿو. مشهور ليکڪ پرسرام ضياءَ مورچند جنهن ان جو مهاڳ لکيو هو، تنهن ان ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي وفاداري واري ترجمي ۽ ٻوليءَ جي پرک ڪندي لکيو هو، ”سنڌس (ٽئگور جي) شاعراڻن خيالن کي سنڌيءَ ۾ آڻڻ ۾ ڪم ٿو ڪپي. مسٽر ملڪاڻيءَ کي انهيءَ ڪري جس آهي جو اصلوڪا خيال قائم رکيا اٿس ۽ منجهن ڪابه مروت سروت ڪانه ڪئي اٿس. ٻولي جيڪا ڪم آندي اٿس، سا به روي ٻابوءَ جي شاعراڻي نموني جي آهي، جنهن کي پڙهي نه ڪو نظم پيا نثر پيا پڙهي جو جوڙ ميل ڪوئي... اهڙن عمدن ڪتابن جي سنڌيءَ ۾ گهڻي گهرج آهي.“ *

پروفيسر ان ساڳئي عرصي ۾ گرديو ٽئگور ۽ سندس پيءُ گهرشال جي هڪ هڪ ڪهاڻي به ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ڇپائي هئي ته نامياري انگريزي ناول لوئس رينالڊ جو لکيو ناول پڻ ”گم ٿيل صندوقڙي“ نالي سان ڇپايو هو. مطلب ته انهن ترجمن سان ئي پروفيسر پنهنجي ساهتڪ ياترا شروع ڪئي هئي.

ان زميداريءَ جسي دور ۾ جتي پروفيسر ملڪاڻيءَ ساهتڪ سنسار ۾ هڪ ترجمان طور قدم ڌريو، اتي ناٽڪي دنيا ۾ ته اسٽيج جو هو هڪ اصلوڪو اوچ ڪلاڪار طور چمڪي آئيو. سنه ۱۹۲۰ ڌاري جديد سنڌي وڏي ناٽڪ جي باني خانچند دريائيءَ، جيڪو هندو ڪاليجي هم ڪلاسي ٿي رهيو هو، تنهن ناٽڪن ذريعي سماجڪ خرابين، خاص ڪري ڏيتي ليتيءَ جي مرض جو مقابلو ڪرڻ لاءِ

* ”ڀارت جا گيت“ جو مهاڳ

هڪ ”ڏيتي ليتي ڪاميٽي“ ناهي. ان طرفان پنهنجو لکيل ناٽڪ ”گلاب جـــو گل“ پبلڪ اڳيان آندائين. اهـو ڏيتي ليتيءَ خلاف ڀرپور وڏو جديد حقيقت نگاريءَ وارو مڪمل ناٽڪ هو. ان ۾ سس جا ننهن تي ظلم ۽ نڻان جا ڀاڄائيءَ سان وڙ اهڙي ته حقيقي نموني ڏنل هئا جـو ماڻهو ڏاڍو متاثر ٿيا. ناٽڪ ۾ پروفيسر ملڪاڻي نائڪ جـــو رول ادا ڪيو، جو هنجو اهڙو مردانو ڀرپور پارٽ هو. هن کان اڳي هن جيڪي به پارٽ ڪيا هئا، سي اڪثر زنانا هئا. ناٽڪ جي ليکڪ درياڻيءَ وري ستايل ننهن جو ۽ پروفيسر جي هڪ دوست جهمٽمل ڀاوناڻيءَ وري سس جو پارٽ ڪيو هـو.

ان بعد ۱۹۲۳ ۾ خانچند جي ٻئي ناٽڪ ”موتئي جـي مکڙي“ ۾ به پروفيسر نائڪ جو رول ادا ڪيو هـو. ان ۾ وري ”گلاب جو گل“ ناٽڪ جي اُبتڙ ننهن جـي سس مٿان سوڀ ڏيکاريل هئي، جيڪا هوءَ پنهنجي پتيءَ کي پنهنجي پاسي ڪري، حاصل ٿي ڪري. پتيءَ جـــو پارٽ پروفيسر ڪيو هو. اهو سڀاويڪ سندس دل وٽان هـو. ڇو ته هـــو ڏيتي ليتيءَ جي ڪرسم خلاف هو ۽ کيس سس طرفان ننهن تي ٿيندڙ ستم لاءِ نفرت هئي.

هنن ناٽڪن سان خانچند درياڻيءَ، ۱۹۲۰ واري قومي ۽ سجاڳيءَ واري زماني ۾، حقيقي زندگي ۽ سنڌي سماج جي ترجماني ڪندڙ وڏن جديد ناٽڪن جي دور جـي شروعات ڪئي هئي. هن سماجڪ، آرٿڪ ۽ راجنيتڪ وشيـــن وارا اهـــڙا ۲۰-۲۵ نـاٽڪ لکيا هئا، جن مان اڌ اصلوڪا ۽ اڌ ڪن اُلٿو هئا. انهن مـان ڪافي ناٽڪن ۾ پروفيسر جو هڪ مکيه رول هوندو هو. انڪري جڏهن مٿيان ٻـہ ناٽڪ ماڻهن کي ڏاڍا وڻيا ته اهڙن وڌيڪ ناٽڪن لاءِ طلب وڌڻ لـڳي. ان لاءِ هڪ نئين ناٽڪي سنستا جي گهرج محسوس ڪئي ويئي.

باب (۴)

گرديو ٽئگور سان گڏجاڻي

خانچند درياڻيءَ، پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ، لعلچند امرڏنومل، چيتومل پرسرام ۽ هيرانند آڏواڻيءَ جي ساٿ ۽ سهڪار سان ۱۹۲۳ ۾ ”رابندرناٿ لٽريري ۽ ڊرامٽڪ ڪلب“ برپا ٿي. ان سنستا جو مهورت به گرديو ٽئگور پاڻ پنهنجن مبارڪ هٿن سان حيدرآباد ۾ اچي ڪيو. پروفيسر ان اتسو کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ ڏاڍي اتساهه ۽ اُمنگ سان هنن ڪن خوب محنت ڪئي. خاص ڪري جيڪو گرديو کي ڇهتين ۽ راڳين، ڪوتائن جو پروگرام ڏيکارڻو هو، انهي ذميواري پروفيسر تي رکي وئي هئي. جيتوڻيڪ هو ان وقت ننڍين تي هو ته به اها ذميواري هن جي دل وٽان هئي. انڪري اهي پروگرام جي تياريءَ جا ڏينهن اچي حيدرآباد ۾ ديرو ڄمايائين.

پهرين جڳ مشهور ڪويءَ جي ڪوتائن، پروفيسر جو اصل چت چريو ڪري ڇڏيو هو، تنهن محبوب سان مڪاميلو ڪرڻ تي ملڪاڻيءَ جو من ڪيئن نه گد گد ٿي جهومندو ۽ هن جي آدرياءَ ۽ آجيان لاءِ اکيون وڇايو وهندو؟ گرديو جي دل کٽڻ لاءِ، اصل چيدا چيدا اسم چونڊيائين. انهن ۾ هندي ڪوتائن ۽ ناٽڪ جي لنڊي حصي سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جو سواد وٺائڻ وارو هڪ مذاقي ڇهتو وغيره به شامل هو. نه فقط ايترو، پر پروفيسر پاڻ به گرديو جي لکيل ڇهتي ۽ ٻئي مذاقي سنڌي ڇهتي ۾ پارٽ به ورتو. اهو

اهڙو ته سچاو پڪ ۽ سچائيءَ واري اداڪاريءَ سان نڀاهيائين جو گرديو ڪيس خاص پاڻ وٽ گهرائي داد ڏنو هو. پروفيسر جا پورهيا ثابت پيا ته ناٽڪ جي ميدان ۾ هن جي مقبوليت ۽ اهميت ۾ خوب اضافو ٿيو.

سچ ته هيءَ مشغولي، ملڪاڻيءَ جي زندگيءَ جي هڪ اهم ترين سرگرمي هئي. اها هن لاءِ هڪ اڻوسرندڙ ياد بڻجي رهي. جنهن هن جي ”گرديو سان گڏجاڻي“ واري مضمون مان بخوبي پڌرو آهي. هو اُتي لکي ٿو:-

”ٽئگور جهڙي اعليٰ هستيءَ اڳيان ڪلچرل پروگرام ڏيکارڻ ۾ جگر کپندو هو. تنهنڪري سڄو سارو مهنو صبح شام هڪ ڪري اڪيڊمي هاءِ اسڪول ۾ گهاٽي پريڪٽس ڪندا هئاسين. مها ڪويءَ اڳيان اسٽيج تي آرٽ جا اسم ذاتي خيال سان چوانڊياسون جن ۾ سنڌي تهذيب جي جهلڪ ڏيڻ سان گڏوگڏ خود ٽئگور جي لکيتن مان ٻه ڪي انگريزي اسم وڌاسون. انهن مان هڪڙو اسم هو سندس مشهور ناٽڪ ”چترا“ مان محبت وارو مرڪزي نظارو جنهن ۾ سنياس جو سنهن ڪنيل ارجن، جهنگل ۾ شڪار ڪندي راجڪماري چترا سان پريم ۾ ڦاسي ٿو. ارجن جو پارٽ مون ڪيو هو ۽ چترا جو پارٽ منهنجي دوست ٿهلرام آڏواڻيءَ کان ڪرايو هوم.

”...آخر اهو شڀ ڏينهن اچي ويو جڏهن مها ڪوي بنگال مان دور ديس مان لنبو سفر ڪري، حيدرآباد ۾ اچي وارد ٿيو ۽ اسان جي ٽئين ناٽڪ منڊليءَ جي مڊبرن جيٺمل پرسرام، لعلچند امرڏنومل ۽ سنتداس منگهارام سنڌس شاهاڻي آجيان ڪري، کيس پاڻي ناراڻ جي عاليشان نارائڻ محل ۾ مهمان ڪري اچي ٽڪايو. ان رات اڪيڊمي اسڪول جي جيڪب هال ۾ گرديو ساڻهون اسان جو پروگرام ٿيڻو هو.

”معزز مهمان جي آجيان ۾ سارو هال گلن ڦلن سان

سينگاريل هو.... پوري ٺهرايل وقت تـي هال تاڙين جي
ڦهڪي سان گونجي اٿيو. ننڍا وڏا ناظرين سپاهين جيان
قطارن ۾ باادب اٿي بيٺا ۽ اسٽيج تان پردي جي چير مان
لياڪو پائي ڏٺم تہ جيٺمل ۽ ٻين مدعون ان شاندار صورت
جو سواگت ڪري ان کي اندر آڻي ڪرسيءَ تي ويهاريو.
”منهنجي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي تـہ متان لعلچند
اسٽيج تي گهڙي آيو ۽ اشارو ڏنائين تہ کيل شروع ڪر. بس
پردي چڙهڻ ڪانپوءِ ڇا ٿيو، تنهن جي مونکي: ڪا خبر ڪانہ
پيئي. مگر چڪر ڏيندو رهيو ۽ لسم پنهنجان لسم ٿيندو رهيو
۽ هال ۾ تاڙين جو ٺهڪو پوندو رهيو. ”چترا“ واري درشيہ
۾ ارجن جو پارٽ ڪندي ٻہ سماءُ ڪولہ پيم تہ ڇا پيو
ڪريان! ناظرين ڏانهن تہ آءٌ اکئر نهاريندو ئي ڪو نہ آهيان.
پر هن پيري صـرف هڪ پلڪ لاءِ صـندل تـي ويٺل مهـا
ڪويءَ ڏانهن اکہ کڻي ويم ۽ پاليان ٿـو تہ هڪ هلڪي
مشڪ سندس چهري تي نمودار هئي. سرگردانيءَ جي حالت
۾ پروگرام جا ٻہ ڪلاڪ گويا اکہ ڇنڀ ۾ ختم ٿي ويا. پردو
آخرين دفع ڪريو. تاڙيون وڄيون ۽ شاعر مونرو ۾ چڙهي وڃي
ناراڻ محل ۾ آرامي ٿيو. پنهنجان آءٌ ناٽڪ لاءِ ڪٺي ڪيـل
سامگري سميٽيندي، پـور پيو پڇايان تہ الاجـي لايا سجايا
ٿيا، ڪي شاعر جي منهن تي اها مرڪ ٺٺوليءَ ڪاڏڙ هئي.
”ٻئي ڏينهن پيرڪيءَ جو ماپوسيءَ مان ڇانهہ پي رهيو
هوس تہ جيٺمل لياپو موڪليو. چي: سانجهي نوين بجي ناراڻ
محل ۾ اچي حاضر ٿيءُ. واٽ تـان ٽهلرام آڏواڻيءَ کي بـہ
گهران وٺندو اچجانءِ، ٺڪور توهان ٻنهي سان گـڏجڻ ٿو
چاهي! ٺڪور جهڙي اعليٰ هستي اسان جيتامڙن سان گڏجڻ
ٿي چاهي!!
”... ناراڻ محل ۾ پوري ٩-٣٠ بجي گهڙڻ سان جيٺمل

اوسيڙي ۾ ويٺو هو، اسان کي ڪوٺيءَ جي ڪمري واري
ورانڊي ۾ وٺي هليو ۽ چپراسيءَ هٿان اندر نياپو موڪليائين
ته ڪالهوڪا انگريز توهان سان ملڻ لاءِ آيا آهن. پنهنجيءَ
دل جي ڌڙڪڻ مولــڪي صاف ٻڌڻ ۾ پئي آئي ۽ انهيءَ
انتظاريءَ ۾ هوس ته اڃا ٿــا انـدر وڃي شاعر جو درشن
ڪريون - ته مٿان هو پاڻ ٻاهر نڪري آيو!

"... شاعر پنهنجا ٻئي جاڏا هٿ وڌائي، اسان ٻنهي جو
هڪ هڪ پنڻو هٿ ڪٺي پڪڙيو. جيئمل اسانـجي واقفيت
ڪرائي. هي ٻئي جوان ٻه توهان والـگر زميندار گهراڻن
جا آهن ۽ سندن پتا ٻــ پاڻ ۾ اهڙائي جگري دوست هئا،
جهڙا هي ٻئي آهن. (مون ڏانهن اشارو ڪري) هيءُ جوان
ته ڪاليجي وديا ختم ڪري هاڻي پتا جي زمين سنڀاليندو
آهي.

"شاعر منهنجي ٻانهن کي جهٽڪو ڏيندي چيو: شاباس!
مان ٻــ ڀهراڙيءَ ۾ پتا جي زميداري سنڀاليندو هــوس ۽
ڪلڪتي ۾ اچي ناٽڪ ۽ نـاچ ڪندو هوس. هاڻي انـدر
هلي مو اسان ناشتو ڪريو ته ڪالهوڪي ناٽڪ بابت ڳالهيون
ٻوليون ٻه ڪريون. پوءِ ته اسان کي ٻانهن کانوٺي ڪاني جي
ڪمري ۾ وٺي هليو، دسترخوان جي هڪ پاسي اسان ٻنهي
کي وهاريائين ۽ ٻئي پاسي پاڻ ۽ جيئمل ويٺا. شاعــر سان
ناشتي ڪرڻ جو شرف حاصل ڪندي هينئن گفتگو هلي:-

"مون پت پت ڪري پڇيو مانس - اسان توهان جي چترا
جو.... خانو خراب ته ڪونه ڪري ڇڏيو؟ جواب ڏنائين: نه
پوءِ توهانکي گهرائي ملڻ جي تڪليف ڇو ڏيان ها؟ توهان
ته منهنجي "چترا" سان پورو انصاف ڪيو.

سرهائيءَ سان پڇيم: سو وري ڪيئن؟ اسانکي ته اهڙي
اميد ئي ڪانه هئي.

چيائين: ھڪڙو تہ جيڪو اوھان اسٽيج تي آندو تنھن ۾ سڀ ناٽڪ جو تت سمايل ھو. ٻيو تہ جھنگل جي جھنجھيل رنگ برنگي سينري ڊيڪارڻ بدران، سادا سودا ھلڪن رنگن وارا پردا ڪم آندو، جي مان پسند ڪندو آھيان.

چينمل مون ڏانھن نھاري چيس: ھي نوجوان جا ناٽڪ ڪري ڊيڪارڻ جا خيال بہ اھڙائي آھن.

شاعر چيو: ڏاڍو سٺو!... ٽيون تہ اوھان پنھنجي ڊريسون بہ پنھنجن پارٽن وارين ۽ ٽٽن رنگن وارين پاتيون. (ٿهلرام ڏانھن نھاري) مرد، زالن جا پارٽ ڪن، تنھن مان اڪثر مونکي بڇان ايندي آھي، ڇو جو مرد ماڻھوءَ جي ھلت چلت مان زناني نفسياتي نڪرڻ ناممڪن آھي. (ٿهلرام جي منھن جو رنگ لھي ويو) پر تون ٻيھڪ ۾ صغير آھين ۽ تنھنجو آواز بہ اڃا مردانو ڪڙڪ نہ ٿيو آھي جنھن ڪري مونکي تنھنجو زنانو پارٽ بہ ڪافي سڀاويڪ لڳو.

ٿهل اتي ٻڌ ۾ پرچي ويو ۽ پڇيائين: پر سائين، اھو تہ ٻڌايو تہ اسانجي ائڪٽنگ اوھانکي ڪيئن لڳي؟ شاعر مشڪي وراڻيو: وڏي ڳالھ تہ اوھان جي ائڪٽنگ وڻيم. تنھن تہ اوھان سان گڏجڻ تي دل ٿيم. سندس خماري اکين ۾ جوت اچي ويئي ۽ وڌيڪ چيائين: سچ پڇ تہ مون پنھنجو ”چتر“ ناٽڪ انگريزيءَ ۾ گھڻائي دفعا سڪولن، ڪاليجن ۽ سنستائن ۾ ڏٺو آھي. پر اوھان جنھن اندروني جذبي ۽ صداقت سان پنھنجا پارٽ ڪيا، سي مون ڪٿي ھنڌ نہ ڏٺا آھن. اشارا ٿورا، پر آواز ۽ چھري جي ڦير گھير گھڻي. اوھان پنھنجي ارجن ۽ چترا جي اندر ۾ گھڙي منھنجن ڪردارن کي جاندار بڻائي ڇڏيو!

شاعر جي مک مان اھڙا اکر ٻڌي اسان جون اکيون چرخ ۽ وايون بتال تي ويئون. پر شاعر چوندو ھليو: اوھان جا

انگريزيءَ جا اُچار بہ بلڪل درست هئا، جي ٿورا هندستاني ڪري سگهندا آهن. توهين ڪهڙي ڪانوينٽ ۾ پڙهيا آهيو؟

مون جواب ڏنو: سائين، ڪانوينٽ ۾ تہ اسين ڪونہ پڙهيا آهيون، باقي مرلکي اسڪول ۾ انگريزي اُچار هڪ مسلم استاد غلام علي نانا سيکاريا ۽ ڪاليج ۾ اسين ٻئي پرنسپال شاهاڻيءَ کان سکياسون.

ڪويءَ سوال پڇيو: "گارڊنر" مان بہ تہ هڪ گيت جو پاٺ هڪڙي ڳڀروءَ سٺو ڪيو، اهو ڪير هو ۽ انهيءَ کي صحيح اُچار ڪنهن سيکاريا؟

وراڻيم: اهو منهنجو ننڍو ڀاءُ هو ۽ انهيءَ کي مون ڪولا- پاٺ سيکاريو هو.

شاعر آخرين سوال ڪيو: توهان جو سنڌيءَ ۾ ڪلائيمڊز نقل (فارس) بہ پسند پيم. ٻوليءَ سمجهڻ کانسواءِ بہ مطلب سمجهي ويس ۽ خوب کليم.

چينمل ٻڌايس: اهو ٽڪر اسان جي برک ليکڪ مرزا قليچ بيگ جي ناٽڪ "نيڪي ۽ بدي" مان ورتل هو.

شاعر مونکي چيو: ٻهرين تہ مون لوکي ٻوڇيءَ جي پارٽ ۾، ڏاڙهيءَ ۽ مڇن سان سڃاڻوئي ڪونہ، پوڙهي بيمار جو آواز بہ چڱو ڦيرايو هوءِ. پر پوءِ هلڻ چلڻ مان سمجهي ويس تہ ساڳيو ارجن وارو اڪٽر آهي.

اِتي ناشتو ختم ٿيو. گرديو پاڻهن کان وٺي ٻاهر اڱڻ آيو ۽ موڪلائڻ کندي چيائين: شال، ناٽڪ ڪلا ۾ ورڌو وڃو، منهنجي آسيس اٿو.

اهڙيءَ طرح گرو- گيان ۽ گر منتر وٺي، اُتي آنند ۾ چپ چاپ گهر موٽياسون."

گرديو ٽئگور جي مبارڪ هٿن سان مهورت ڪيل هيءَ

ناٽڪ منڊلي سنڌي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ هڪ حد-
نشان ليکجي ٿي. ان پنهنجي ١٥-١٦ سالن جي عرصي ۾
٢٥-٣٠ وڏا جديد حقيقت نگاريءَ وارا گنڀير سماجڪ،
آرٿڪ ۽ راجنيتڪ اُديش وارا (جن مان اڌ کان مٿي اصلي
هئا) ناٽڪ پيش ڪرڻ جو يگانو ڪارنامو ادا ڪيو. انهن
مان ٿورا پروفيسر جا ۽ گهڻا درياڻيءَ جا هئا. پروفيسر
ملڪاڻيءَ انهن مان ڪيترن جي اداڪاري ڪئي ته ڪن
جي هدايتڪاري. گرو گيان ۽ گر مهتو وڻڻ کانپوءِ ته پروفيسر
جديد ايڪانڪيءَ جو باني بڻجي پيو.

باب (۵)

پروفيسري جيون

پروفيسر جيٽلي رابندرناٿ ٽئگور ميڊل جي مهورتي جلسي جي ڪم مان فارغ ٿي پنهنجي ٻنين لي واپس موٽيو ۽ ٿوري وقت ڪانپوءِ کيس پروفيسر شاهاڻيءَ وٽان نوٽو آيو ۽ ڪراچيءَ اچ ۽ انگريزيءَ جو آنرري فيلو ڪري رکانءِ. ملڪاڻيءَ کي پلا ان کان وڌيڪ ڪهڙو ٻيو ڇا هو؟ ذميداريءَ کي جڻ قيد پئي سمجهيائين. وري جو ٽاڙو سڄو سارو مهنو گرديو ٽئگور اڳيان ڪلچرل پروگرام ڏيڻ ۾ مشغول رهي گويا پنهنجي دل جي دنيا ۾ وڃي پهتو هو، سو ٻنين لي اڪيلائي ۽ اُٻاڻڪائي اصل ڪانڻ لڳس. انڪري انگريزي فيلو جي آڇ يڪدم خوشيءَ سان قبوليائين.

پنهنجي ان اُپار آنند جو اظهار پروفيسر پنهنجي ڪتاب ”ساهتڪارن جون سمرتيون“ ۾ هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: انڌو گهري الله کان ٻه اکيون، مون لاءِ ته اها وڏي نعمت ٿي! سوچيم- شاهاڻي صاحب کي منهنجي انگريزي جاڻ بابت چڱو اثر ويٺل ٿو ڏسجي.... سندس ليڪچر ڏيان ۽ چاهه سان ٻڌندو هوس، ڪانئس ڪي سمجهدار سوال به پڇندو هوس... مونکي پروفيسرن جي ٽينس ڪورٽ لي پاڻ سان گڏ اها راند به ڪرائيندو هو. مان سندس لاڏلو شاگرد هوس، شايد تنهن ڪري ٿي مونکي گهرايو اٿس... بس پوءِ ته پتا ۽ خوشيءَ سان منظوري ڏني ۽ سگهو ئي وڃي پنهنجي جهوني ڪاليج ۾ فيلو ٿيس.... هاسٽل جو واردن به مونکي

مقرر ڪيائين. اهڙيءَ طرح منهنجي رهائش جو بندوبست به خاطر خواهه ٿي ويو... تنهن وچ ۾ مونکي ليڪچراري جو عهدو بورڊ کان سفارش ڪري وٺي ڏنو هئائين.

اهڙيءَ طرح جڏهن ڊي. جي. سنڌ ڪاليج (ڪراچي). ۾ فيلو مان ليڪچرار ۽ پوءِ پروفيسر ٿيو، تڏهن هاسٽل جي وارڊن مان وڌي هو انجو سپرنٽينڊنٽ ٿيو. اهي ٻئي عهدا نهايت قابليت ۽ انتظام سان سنڀاليائين. جيڪي به شاگرد هن وقت پڙهيا يا هاسٽل ۾ رهيا هئا، سي اڄ تائين سندس پڙهائيءَ ۽ انتظام جو ڏاڍيءَ عزت ۽ عقيدتمنديءَ سان اظهار ڪندا آهن، جن ۾ هندن سان گڏ مسلمان به هوندا آهن.

هڪ اهڙو هندو شاگرد هوس دادا جشن واسواڻي. پوني ۾ پروفيسر ملڪاڻي، ديهانت کان ٿورو اڳي پنهنجي پاڻتيءَ مسز رينا شهاڻيءَ وٽ آڪٽوبر ١٩٨٠ ۾ وڃي رهيو هو. اتي جڏهن دادا جشن واسواڻيءَ سان گڏجڻ ٿيس ته هن ٻڌايس ته توهان مونکي ڪاليج ۾ پڙهايو هو ۽ ڪتابن وغيره جون يادگيريون به ڏياريائينس. سادو واسواڻيءَ جي سماڌيءَ وٽ ته دادا جشن پٽ تي ويهي پروفيسر جي بوٽ جا ڏورا ٻڌڻ لڳو ۽ پروفيسر واريءَ موٽر پٺيان ڪجهه قدم پيرين پنڌ ويس. اهڙي عزت ۽ شرڌا ڏسي پروفيسر ملڪاڻيءَ کي ڏاڍو عجب لڳو. *

هڪ اهڙي مسلم شاگرد (جو ونس ڊي. جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ ۾ پڙهيو هو) جي ڌيءَ خيرالنسا جعفري جا اڄ سنڌ جي نه فقط هڪ چوٽيءَ جي ليکڪا آهي، پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر به آهي، تنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ جي مرتيوءَ کان ٻه ٽي هفتا کن اڳ بمبئيءَ ۾،

* "رچنا" ماهي مخزن، جنوري- مارچ ١٩٨٢

هن ليکڪ طرفان ڪرايل ساڻس گڏجاڻيءَ وقت ڪيس پنهنجي والد جي يادگيرين جا قرب ۽ نياز ڀريا سلام ڏنا هئا. پروفيسر پڻ پنهنجي اُن شاگرد لاءِ نيڪ خواهشون موڪليون هيون. □

نه رڳو اِج، مگر ورهاڱي کان اڳ، واري وقت به، هنجي پڙهائيءَ جي اثر ۽ هاسٽل جي انتظام جي هاڪ هئي. اها هن ليکڪ پاڻ به پنهنجي ڪنين ٻڌي هئي. خاص ڪري جڏهن بي. اي. جي امتحان وقت ۽ حيدرآباد جي ڊي. جي. نيشنل ڪاليج جي مسلدي "قليلي" جي سمپادڪي ڪم جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ ويندي، مينارام هاسٽل ۾ ليکڪ دوستن سان ملڻ ٿيو هوم ته پروفيسر کي به ڏسڻ جو موقعو مليو هوم.

ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ هنکي ٻهران پنهنجي پياري وشيه "ڊراما" انگريزيءَ ۾ پڙهائڻ لاءِ ملي هئي. اها ڪيترا سال پئي پڙهايائين. حقيقت ۾ هن ان تي پاڻ پي. ايچ. ڊي. ڪرڻ ٿي چاهي. ان لاءِ هن اِبسن، گالسوردي، مئٽرلنڪ، برنارڊشا وغيره ٻرک ناٽڪ نويسن جو خوب اڀياس ڪيو ته هدن ۽ انگريزي ۽ يورپي ڊراما بابت انگريزيءَ ۾ ڪيترا مضمون به شايع ڪيا هئا.

پروفيسر پڙهائيءَ کي دلچسپ ۽ دلڪش بڻائڻ لاءِ پنهنجي ڪيل اڀياس سان گڏ اداڪاريءَ کان به ڪم وٺندو هو. هو پنهنجي ليڪچر ۽ اشارن جي انداز کي اهڙو ته ناٽڪي بڻائيندو هو، جو جيڪا ڳالهه سمجهائڻ چاهيندو هو، ان جي جيئري جاڳندي تصوير شاگردن اڳيان ڦرڻ لڳندي هئي. وري جيڪڏهن ڪٿي سونهن ۽ پيار جو ذڪر ايندو هو ته اهو اهڙيءَ صداقت ۽ صاف گوئيءَ سان، پر سهڻي نموني ڪندو هو جو اهو اُگرو نه ڀاسندو هو. شاگرد به انڪري هن

□ رچنا ٽماهي مخزن آڪٽوبر- ڊسمبر ١٩٨٠

جو ليڪچر ڏاڍو ڏيئان سان ٻڌندا هئا. ڪين ڪلاس ۾ ان وقت مسخري ڪرڻ يا پروفيسر کي پٽائڻ جو وجهه گهٽ ملندو هو.

حقيقت ۾ پروفيسر ملڪاڻي، شاگردن کي درسي ڪتابن جو ڪيڙو بڻائيندڙ استاد ڪونه هو. هو هنن کي ڪاليجي ڪتابن سان گڏ، هن وشال دنيا جي لکيل گرنٿ جو به گيان ڏيڻ چاهيندو هو. انڪري هو روزانو اڪثر ڪري ڪنهن فلم، ناٽڪ يا ٻئي ڪنهن ميڙ مجلس جو مشاهدو ماڻي ايندو هو ته ان بابت به پنهنجيءَ پرڪ سان ڪلاس ۾ جهلڪ ڏيندو هون. جيتوڻيڪ پروفيسريءَ جي وقت ۾ ڪڏهن به ناهه نوهه سان نيڪ ٽاءِ ۽ فل سوٽ پائي نه ايندو هو ته به سندس قداور ۽ شاندار شخصيت جو شاگردن تي اهڙو ته رعب هوندو هو، جو ڪاليج ٽوڙي هاسٽل ۾ هو ڪانئس ڪڙ ڪائيندا هئا.

ڪاليج ۾ ملڪاڻيءَ سان گڏ ٻه ٻزرگ ساٿي- ساهتڪار، ڀيرومل مهرچند ۽ لعلچند امرڏنومل ۽ هم- عمر ساهتڪار ايل. ايچ. اجواڻي به پروفيسر هئا، ته به هو ڪانئن ڪاليج اندر ڪجهه وڌيڪ لوڪ پريه لڳندو هو. ان جو هڪ مکيه سبب اهو هو ته ٿو پاڻئي له هو ڪاليج جي ڪلچرل سرگرمين ۾ سرگرم هوندو هو.

پرنسيپال صاحبسنگهه شاهاڻيءَ ته ١٩٢٤ع ۾ نئي فيلرشپ ڏيڻ سان گڏ ڪاليج جي ناٽڪ منڊلي وري شروع ڪرڻ لاءِ چيس. اها ساڳي منڊلي، ١٩١٧ ۾ پروفيسر جي سيڪريٽريءَ جي اڳامڪاري ۾ جهڳڙن ڪري بند ٿي ويئي هئي. هن اها نه رڳو شروع ڪئي پر ٽئي چار سال ڪاميابيءَ سان هلايائين. هر سال ان پاران سٺا ناٽڪ پيش ڪيائين. جن مان ڪن ۾ ته پاڻ به پارٽ کنيائين. منڊليءَ جي سيڪريٽريءَ

جو عهدو ڇڏڻ بعد به هو اهڙي ناٽڪن ۽ جلسن ۾ اهڙو ئي سرگرم رهندو هو، جو ١٩٣٧ ۾ ڪاليج جي گولڊن جبلي پرچي ۾ ان جي ايڊيٽر پروفيسر ايل. ايڇ. اجواڻيءَ، ملڪاڻيءَ کي ان منڊليءَ جو ”روح روان“ ڪري سڏيو. ان ڇپيل پروگرامن جي ناٽڪن وغيره جو ملڪاڻي ڊائريڪٽر هو. هن پاڻ به ان وقت پيش ڪيل ٽئگور جي ناٽڪ ”پوسٽ آفيس“ ۾ مکيه رول ڪيو هو.

پروفيسر اجواڻيءَ پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ لکيو هو، ”ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي مدد کانسواءِ هي (جبلي) اسٽيج ڇاپڻيون ڪرڻ مشڪل ٿئي ها... لاشڪ ملڪاڻيءَ کي ئي جدا جدا اسمن ۽ ائڪٽرن جي تياريءَ لاءِ ذميواري سونپيل هئي ۽ مکيه طرح هن جي ئي ڪري جبلي ڊراما، اميچوئر ائڪٽنگ ۾ سچي پرگٽي ۾ هڪ نئون رڪارڊ قائم ڪيو.“

اهڙيءَ طرح پروفيسر منگهارام اڌارام ملڪاڻيءَ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج (ڪراچي) ۾ ورهاڱي تائين ڏڪ گهٽ پاءُ صدي پڙهايو. هو پنهنجن ٽن ٻارن اندرو، سندر ۽ ممتا سان جيڪي ان وقت ڪاليج پڙهندڙ هئا، بمبئي لڏي آيو. سندس پتني سرسوتي جا ڪافي ناچاڪ گذاريندي هئي، سا فيبروري ١٩٤٤ ۾ گذاري وئي هئي. ان بعد هن ٻي شادي نه ڪئي ۽ پنهنجي پهرئين پيار ”ڪتابن“ سان ئي گڏ گذاريندي باقي عمر ڪاٽي.

بمبئيءَ ۾ جئه هند ڪاليج ۾ انگريزيءَ جي پروفيسر مقرر ٿيڻ بعد هو ترقي ڪري ڊپارٽمينٽ هيڊ مقرر ٿيو. اتان به ١٤ سالن جي خدمت کانپوءِ ١٩٦٢ع ۾ رٽائر ڪيائين. پوءِ هو پنهنجي وڏي پٽ اندروءَ وٽ ڪلڪتي وڃي رهيو.

باب (٦)

ناٽڪ ۽ فلم اداڪار

پروفيسر ملڪاڻيءَ کي ننڍي هوندي کان ئي ناٽڪ-ڪلا جي ڏات مليل هئي. اسڪولي ٽوڙي ڪاليجي زماني ۾ مکيه پارٽ کڻي ناٽڪ- اداڪاريءَ ۾ نالو ڪڍيائين. تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ به سنڌي اسٽيج کي اوچ ڏيندڙ ناٽڪ-هدايتڪار ۽ ناٽڪ منڊليءَ جو هڪ ٿنڀو بڻيو. ان ڏس ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ان وقت آيل گرديو ٽئگور اڳيان پيش ڪيل ڇهڙن ۾ ملڪاڻيءَ جي ڏيکاريل اداڪاريءَ ۽ هدايتڪاريءَ جي، هن طرفان ڪيل سندس قدرشناسيءَ ۽ تعريف ڏاڍو اتساهت ڪيس. ان جو ذڪر اڳ ئي ڪيو ويو آهي.

هاڻي پروفيسر راهندراڻيءَ ناٽڪ منڊليءَ لاءِ وڏا تفصلا ناٽڪ لکڻ شروع ڪيا. پهريون ناٽڪ "قسمت" ١٩٢٧ ۾ لکيائين، جو هڪ انگريزي ليکڪ ناٻلاڪ جي ناٽڪ جو ترجمو هو. ٻيو عبراني ليکڪ زنگول جو الٿو "ايڪتا جو آلاپ" نالي لکيائين. ٽيون اصلوڪو ناٽڪ "ڪن جي خطا" هوس ۽ چوٿون هوس اتهاسڪ ناٽڪ "انارڪلي".

هي چارئي ناٽڪ اسٽيج تي آيل هئا. انهن مان ٻيون ۽ ٽيون ناٽڪ ته ڪامياب به ويا هئا ته بهترين هئڻ ڪري انعام به کٽيا هئائون. "ايڪتا جو آلاپ" ذات پات ۽ ڇوت ڇات جي ڀيد ڀاو خلاف قومي ناٽڪ هو. "ڪن جي خطا" وري ڪنواري ماءُ جي ٻرندڙ مسئلي تي انهين زماني جو

سماجڪ ٻـي ٻاڪ ناٽڪ هو. ان ۾ پروفيسر جـــي لفظن ۾ ”نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي اُڇهل رلـڻ ملڻ جا اُگرا نتيجا ڏيکاريل هئا ...... هن نـــاٽڪ لئي اخبارن ۾ ايڏو ته ڇو ٻولو متو هو، جيڏو ٻئي ڪنهن ناٽڪ بابت ڪونـه متو هو...... انهي ڪن انگريزي اخبارن خوب ساراهيو ته ڪن سنڌي اخبارن خوب ننديو هو......“

هـــي ناٽڪ جڏهن رابندرناٿ ناٽڪ منڊلـــيءَ طرفان ڪراچيءَ ۾ پيش ڪيو ويـــو، تڏهن ان ناٽڪ جـو رول پروفيسر ملڪاڻيءَ ڏاڍي امنگ سان ادا ڪيو هو.

”انارڪلي“ ناٽڪ ساڳيءَ منڊليءَ طرفان جڏهن ۱۹۳۷ ۾ ڪيو ويـــو، تڏهن ان ۾ ناٽڪا جـــو رول سچ پچ هڪ ڇوڪريءَ لڇمن ميرچنداڻيءَ ڪري سنڌي اسٽيج جي اُنتيءَ ۾ زبردست اِضافو آندو ڇو ته ان کـــان اڳ ڇوڪرن جي مائٽن جي بندش ڪري ناٽڪن ۾ ناٽڪائن جو پارٽ بـــه ڇوڪرا ڪندا هئا، جئن ان وقت جي ڪيترن ٻين ٻولين ۾ به ٿيندو هو. پروفيسر پاڻ به ڪڏهن ڇوڪريءَ جو پارٽ ڪيو هو.

ليڪن پروفيسر جيڪي خانچند درياڻيءَ جي ناٽڪن ۾ مردانا مکيه پارٽ ڪيا هئا، سي اڪثر ڪامياب ويا هئس. ڪن لئي ته خوب داد به مليس ته ڪنهن لئي عالمي شهرت يافته اداڪار جو خطاب مليو هوس. اهـــي پارٽ به پالت پالت جي سڀاءَ ۽ سيرت وارا هئا، جئن جڳ مشهـور ناٽڪ نويس اِبسن جي ”پلرس آف سوسائٽي“ جـــي اُلٽو ڪيل ناٽڪ ”ملڪ جا مدبر“ (۱۹۲۳) جنهن سنڌي ناٽڪي فن ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو هو، ان ۾ پروفيسر هڪ مکيه پالر جهاز جي سڪانيءَ عاشق جو سچاويڪ رول ادا ڪيو هو. جيڪو جهاز جي مالڪ جي ڌيءَ سنگيتا لئي مفتون ٿئي ٿو. هوءَ

پيءُ واري شاهوڪار شاهي هلت مان بيزار آهي.

ڊرياڻيءَ جي اصلوڪي ۽ اهم ترين ناٽڪ ”زميـنداري ظلم“ (١٩٢٨) ۾ وري پروفيسر هڪ پيرمرد مظلوم هاريءَ جو مکيہ ڪردار جو رول ادا ڪيو هو. حيدرآباد جي هڪ اخبار هنجي ان پارٽ لاءِ لکيو هو، ”.... دلمراد هـاري (منگھارام) ڪماليت ڪئي ... هو ڄڻ ترڊُنتا ۽ ويڙ وڻ جو اوتار بڻجي پيو. ايندڙ زماني ۾ ضرور ڪڙمـي ۽ ڪاسبي اهڙو ئي خوفناڪ سياهه گرهڻ ڪندا ...“

هڪ ٻئي اهڙي ئي اصلوڪي اهم راجنيتڪ ۽ آرٽڪ ناٽڪ ”ٻڪر جو شڪار“ ۾ پروفيسر، بيروزگار ٻڪر جي شڪار ٿيل هيرو جو پارٽ ڪيو هو. اهو اهڙو تہ سچاويڪ ۽ اثردار نموني ادا ڪيو هئائين جو هال مان ”آفريـــن“ ”آفريـن“ لفظ جا آواز اچڻ لڳا. ان وقت هيرو (پروفيسر) جي ٻالهن ۾ ٻکہ جي شڪار ٿيل پيڻ جو لاش هو ۽ زبان تي، شاهوڪارن مٿان هنجي موت جو الزام هو.

پر سڀني کان وڌيڪ بهترين رول پروفيسر ادا ڪيو هو، ڊرياڻيءَ جي اصلوڪي ناٽڪ ”زماني جي لهر“ (١٩٢٩) ۾. نئين زماني جي شادي ڪيل جوڙن ۽ سندن جهونن خيالن وارن مائٽن جي وچہ ڏيکاريل ڪشمڪش ۾، پروفيسر تازي پرڻيل پٽيءَ جي پارٽ ۾، جڏهن مائٽ کيس پنهنجيءَ نئين نوِيلي ڪنوار سان ڪليو ڳالهائڻ ۽ گھمڻ ڦرڻ جي، آزادي نٿا ڏين، تڏهن شراب پي ۽ جرئا ڪري اهڙو تہ ڇرياڻيءَ جو ڪامياب ڪردار ادا ڪيو جو ان وقت جي مشهور اخبار ”سنڌ آبزرور“ جي ايڊيٽر مسٽر پنهيا کيس ”سنڌي اسٽيج جو ايمل جننگس“ (Emil Jannings) جو خطاب ڏنو هو. مشهور سنڌي ساهتڪار ۽ پترڪار ادي جيٺمل پرسرام وري پروفيسر جي ائڪٽنگ کي ”هئمليٽ“ جي ياد ڏياريندڙ

اداڪاري سٺي هئي.*

پروفيسر ملڪاڻيءَ هن ناٽڪ ڪاريءَ ۾ اهڙو ته جلوو ڏيکاريو، جو ڪيس هندي - اردو فلم ”انسان يا شيطان“ (١٩٣٣) ۾ هيرو جو پارٽ ڏنو ويو هو. اها فلم سنڌس ئي پڳمٽ يار خانچند درياڻيءَ طرفان شروع ڪيل پهرين سنڌي فلم ڪمپني ”ايسٽرن آرٽس پراڊڪشن“ جي پهرين ٻولتي فلم هئي، جو ١٩٣٢ع ۾ سنڌ ڇڏي ٻمبئيءَ ۾ وڃي فلمون ڪڍڻ لڳو هو. انڪري رابندرناٿ ناٽڪ منڊليءَ کي ڏاڍي ڌڪ رسي. ان فلم ۾ پروفيسر سان گڏ ان وقت جي ٻن مشهور ائڪٽريسن جدن ٻائي (نرگس جي ماءُ) ۽ آرميلن، گوناڻي پنديءَ ۽ شهري پريتما جو پارٽ ڪيو هو. ملڪاڻي جو هيرو جو رول ڪافي پسند ڪيو ويو هو.

پر هو پنهنجي دوست ناٽڪ ڪار درياڻيءَ وانگر فلم لائين ۾ ڦاسي ٻمبئي ۾ ويهي نه رهيو. جيتوڻيڪ سنڌس پڦات مولي گدواڻي به اڳيئي فلم لائين ۾ هو ۽ ”انسان ۽ شيطان“ جو ڊائريڪٽر به هو. پروفيسر ۽ هنجي ڀاڻم ڏاڍي پريت به هئي. هن ئي پنهنجي پيءُ کي موليءَ کي لندن ۾ فلمي سکيا وٺڻ لاءِ زور رکيو هو جو ته ملڪاڻيءَ کي فلم - ڪلا لاءِ ڪشش پڻ هئي ته فوٽوگرافيءَ لاءِ به ڏاڍو شوق هو. ايتري قدر جو پنهنجا ڪڍيل فوٽا صاف به پاڻ گهر ۾ ڪندو هو. فلمن جو به اهڙو ته جنون هوس جو اڪثر روزانو ڪانه ڪا هندي يا انگريزي فلم ضرور ڏسندو هو.

پروفيسر فلم ڏسڻ ۾ شغل فقط تڏهن مجبور ٿي ترڪ ڪيو جڏهن ديهانت کان ٿورا سال اڳ سنڌس ڪنن ڀڌڻ کان جواب ڏنو. پوءِ به پڇاڙيءَ تائين فلمي مخزلون جام پڙهندو هو ۽ هيرو ۽ هيروئن جي ذندوڙي خواه خانگي

---

* سنڌي نثر جي تاريخ - صفحه ١٤٧ کان ١٦٥

زندگيءَ جي احوال ۾ خاص دلچسپي وٺندو هو. ايڏي فلمي
شوق هوندي به پروفيسر جا پير فلمي دنيا ۾ نه ٽڪيا ۽
هو پنهنجي ماڳ موٽي آيو. خانچند درياڻيءَ جي فلمي دنيا
۾ وڃڻ ڪري سنڌي ناٽڪڪاريءَ ۾ خال پيدا ٿيو هو،
تنهن کي پروفيسر پُرڻ جي ڪوشش ڪئي.

حقيقت ۾ اها سنڌي ساهت، سنڌيت ۽ خاص ڪري
جديد سنڌي ايڪانڪيءَ جي خوشنصيبي هئي، جو پروفيسر
فلمي مهاڄار ۾ نه ڦاٿو، جنهن لڳ ڀڳ ان ساڳئي وقت، ڀارت
جي جديد هندي ڪهاڻي ۽ ناول جو جنمداتا منشي پريمچند
بمبئيءَ جي فلمي چڪر مان اصل پاڻ ڇڏائي پنهنجي ڳوٺ
پهچي آيو هو. جنهن منشي پريمچند ان کان پوءِ "گئودان"
ناول ۽ "ڪفن" ڪهاڻيءَ جهڙيون شاهڪار رچنائون هندي
جڳت کي ڏنيون، تنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ به "ٻئٺي" جهڙو
هڪ بهترين ناٽڪ ۽ "اِي ڀارتي" جهڙو هڪ شاهڪار مذاقي
ايڪانڪي، سنڌي سنسار کي ڏنو.

باب (٧)

جديد ايڪانڪيءَ جو جنم داتا

پروفيسر ملڪاڻي ١٩٢٩-١٩٣٠ع واري نئين زماني جي ضرورت پٽاندر سنڌي نئين ناٽڪ کي حقيقت نگاري وارو جديد ايڪانڪي (ماڊرن وَن ائڪٽ پلي) ڏنو. ان ۾ هاڻ سنڌي زندگيءَ جي ترجماني ٿئي. سماج جا ٻرندڙ سوال ۽ ملڪ جا مسئلا پيش ڪيل هئا. جن ۾ خارجي ۽ داخلي ٻئي پهلو هئا. اُهي ناٽڪ ٻيءَ ٻوليءَ جو نه نقل ۽ نه اُلٿو هئا. پر اصلي سنڌي هڳاءَ وارا هئا. اُن کان اڳ وارو اڪثر سنڌي نئون ناٽڪ ايڪانڪي - ڪلا توڙي وشيه جي لحاظ کان جديد نه هو. اهو گهڻو ڪري روماني، ڌرمي يا مسخري وارو نقل يا مبالغ آميز فارس يا پنگتي لڪو چٽڪو لڳندو هو. اُن ۾ مشڪل ڪو سنڌي سماج جو گنڀير ۽ گهرو، دل ۽ دماغ کي ڌوڏيندڙ ڪلامڪ چتر چٽيل هو. اهڙي ڪوشش ۽ ڪامياب ڪوشش پهرين پهرين پروفيسر ملڪاڻيءَ ڪئي. ان ڪري هن کي سنڌي جديد ايڪانڪيءَ جو جنم داتا چئجي ٿو.

ان نسبت پروفيسر ڀاڻ پنهنجي ڪتاب "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ ورهاڱي کان اڳ واري نئين ناٽڪ بابت لکي ٿو، "... آءٌ سمجهان ٿو ته نئين ناٽڪ جي ميدان ۾ آءٌ اڪيلو لکندڙ آهيان، جنهن گنڀير طور گهرو، پنگتي ۽ قومي مسئلن تي ٢٠-٢٥ نيا ناٽڪ جوڙي، سنڌي يڪ فصل ناٽڪ کي سماجڪ سڌاري جو واهڻ بڻايو آهي. جنهن بناوت جي

قاعدن جي به پوري پوئواري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جنهن ٿوري ۾ ٿورن واقعن، نظارن ۽ ڪردارن ۽ ننڍين سهاوڻڪ زبانين مان صرفي سان ڪو خاص ڪميل مطلب چٽي اچي.“

هو ان ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته منهنجن ناٽڪن ”مان ڪي مون اسٽيج تي به ڪري ڏيکاريا هئا، جن ۾ پاڻ به پارٽ ڪندو هوس ۽ جن کي ڪي ناظرين بردباريءَ سان سماجي نڪته‌چيني ڪرڻ لاءِ ساراهيندا هئا، ته ڪي بي شرمائيءَ ۽ اگهاڙپ لاءِ حرف به چٽيندا هئا.“

پروفيسر جا ۱۹۳۰ کان ۱۹۴۵ تائين ۲۰-۲۵ ناٽڪ مخزنن ۾ ڇپيا هئا. انهن مان پنج ۱۹۳۷ ۾ هڪ مجموعي ”پنج ننڍڙا ناٽڪ“ ۾ ۽ چار وري ٻئي مجموعي ”پنگتي پردا“ (۱۹۳۸) ۾ شايع ٿيا هئا. هن جي ڪن بي باڪ ناٽڪن تي جيڪو ٿورو گهڻو چو پولو متو هو، انکي خيال ۾ رکي، پروفيسر ٻئي مجموعي ”پنگتي پردا“ ۾ منهنجي لکيل مهاڳ ۾ ناٽڪ ۽ ساهت - رچنا جي اُديش ۽ اهميت تي ڪافي روشني وڌي آهي. اها هنجي وچارن ۽ وچار ڌارا کي واضح ڪري ٿي.

هو لکي ٿو: ”...اجوڪي زماني ۾ عام جنتا جي ڪشمڪش ايتري قدر وڌي وئي آهي، جو جيوت ۾ سنائي سهڻائي خير ڪا وڃي رهي آهي. اسان جي گهرو، پنگتي ۽ قومي زندگي اوڻاين سان تمتار آهي. شيڪسپيئر جي مشهور گفتي موجب جيڪڏهن ناٽڪ زندگيءَ جي آرسي آهي ته اجوڪن ناٽڪن ۾ انهن اوڻاين آڻڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي. ڪن اخلاق تي زور ڏيندڙ صاحبن جو اعتراض آهي ته روڳ برابر اسانجي جيوت ۾ آهي، پر اهي شب ۾ رکڻ کپن. انهن جي اوگهڙ ڪرڻ بي شرمائي آهي. پر منهنجي

سمجهه ۾ روڳ لڪائڻ ٿيندو ان کي اندر ئي اندر وڃائڻ. جڏهن روڳ کي هوا ۽ روشنيءَ ۾ کولي ظاهر ڪبو تڏهن ئي ان جو علاج ڪري سگهبو. ساڳيءَ طرح سنگتي اوڻاين تي ڪک وجهڻ، انهن کي همٿائتو آهي؛ پر انهن کي پڌرو ڪري لوڪن جي ڌيان تي آڻبو ته هو انهن کان گوشو ڪندا ۽ اهو ئي سنگتي سڌاري جو عملي طريقو آهي."

ان مهاڳ جي سلسلي ۾ پروفيسر سنڌي نثر جي تاريخ ۾ سنڌي ناٽڪ جي اوسر واري باب ۾ لکيو آهي، "... منهنجو متو آهي ته ساهت کي وندر سان ساڻ سکيا پڻ ڏيڻي آهي، ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زندگيءَ جون خاميون لوڙي ڪڍڻ ۽ انسان ذات کي خوشحال بڻائڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪو ڪارائتو ذريعو ڪونهي، ڇو جو زندگيءَ جا منظر اسٽيج تي اکين ڏسڻ سان جو تاثير پيدا ٿئي ٿو، سو ڪتب خاني ۾ ويهي ڪتاب پڙهڻ سان ٿي ڪين سگهندو."

ٻيو اهم مجموعو "پنج ننڍڙا ناٽڪ" سنڌيءَ جي چوٽيءَ جي نثر نويسن جي ترڪ ٽوليءَ پيرومل مهرچند، جيٺمل پرسرام ۽ لعلچند امرڏنومل کي پسند پيو هو. هنن اهڙي رائزني به ڪئي هئي. پيرومل لکيو هو، "منهنجي دوست ۽ همڪار، ناٽڪ نويسيءَ جي اصولن جي تعريف جوڳي پيروي ڪئي آهي. مضمون به عمدا آهن. ڪنهن ناٽڪ ۾ گهرو حالتن جو نقش چٽيل آهي ته ڪنهن ۾ وري سنت (طنز) آهي. سنگتي کيلن ڪرڻ جي مراد ئي اها آهي ته سنگت ۾ جيڪي اوڻايون آهن، سي چٽيءَ طرح ڏيکاري سڌاري جي واٽ ٻڌائجي."

ادي جيٺمل وري مضمون ۽ رٿا جي اصليت لاءِ لکيو هو ته "ان ڏس ۾ هن چڱي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي.

ڪتاب جي ٻولي به خاصي آهي... ڪيترن هنڌ ته، ٺيٺ ۽ گهڻو سنڌي ڪم آندل آهي... اهڙن گرنٿن کي همٿائڻ کپي."

لعلچند لکيو: "... مسٽر منگهارام پنهنجي هن پورهئي ۽ محنت لاءِ ڪيرون لهڻيون. عبارت سليس، لکڻيءَ ۾ رواني ۽ لهرو چڱو اٿس. "باپ ڪير پٽ؟" ناٽڪ ۾ ڪشنيءَ ماءُ جي چرتر ۾ .... آسپاوي ڪجهه ڪمزهي ... "ٻ ٻاهمڻ" ۾ رتنا لاءِ همدردي پيدا ٿئي ٿي .... "پريت جي ريت" ۾ ماءُ ۽ پٽ جيون ٻئي تصويرون نهايت ڪاريگريءَ سان چٽيل آهن. "ٽي پارٽي" ۾ ڇوڪري ذات جي هلڪائي ۽ "ٻٽئي" ۾ زميندار ذات جي اُرڏائي ۽ اُرهه زورائي جي اُپٽار نهايت قابليت سان ٿيل آهي."

پروفيسر ملڪاڻيءَ جديد سنڌي ننڍي ناٽڪ جي بانيءَ جي ناتي، نه رڳو هڪ نئين واٽ گهڙي، پر گهڻي ۾ گهڻا اهڙا ناٽڪ لکي، اُن کي سنڌون سڌو پڪو پختو ڪري شاهراهه بڻايو.

ورهاڱي بعد هند ۾ اچڻ کانپوءِ هن ڪجهه نوان ايڪانڪي به لکيا. انهن کي نئين زماني جي تقاضا موجب جديد وشيہ، نوڙي ٽيڪنڪ جي لحاظ کان نهايت بي باڪائي ۽ بردباريءَ سان پيش ڪيائين. ساڳئي وقت ورهاڱي کان اڳ وارن ناٽڪن ۾ به زمان، مڪان وغيره جي معمولي ڦير ڦار ڪري ڇپايائين. اهي سڀ ايڪانڪي ورهاڱي بعد ٽن پنجن مجموعن ۾ قلمبند ٿيل آهن. هيترن ايڪانڪين جا ايترا مجموعا ٻئي ڪنهن به ناٽڪ نويس جا نه نڪتا آهن. جديد سنڌي ايڪانڪيءَ جي اَبي پروفيسر ملڪاڻيءَ جو، سنڌي ناٽڪ نويسيءَ ۾ هيءُ هڪ حد- نشان ليکجي ٿو.

باب (٨)

ناٽڪن جي مجموعن جي سمالوچنا

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي ايڪانڪين جا، ورهاڱي بعد پنج مجموعا ڇپيل آهن- ١- جيون ڇهڙتا (١٩٥٧) ٢- پاپ کين پنج (١٩٦٣) ٣- ڪڙڪيئتا پيا ٽمڪن (١٩٦٧) ٤- آخرين پيٽ (١٩٧٥). ٥- سمنڊ جي گجڪار (١٩٧٩) هنن ۾ ورهاڱي کان اڳ، توڙي پوءِ وارا ناٽڪ شامل آهن.

هي ناٽڪ ايڪانڪيءَ جي فن تي پورا آهن، انڪري نه فقط پڙهڻ ۾ دلچسپ آهن، پر اسٽيج آرٽ جي ڪسوٽيءَ تي به پورو لهن ٿا. ڪيترا نه سچ پچ اسٽيج تي آندل به هئا. ان ڪاميابيءَ جو مکيه ڪارڻ شايد اهو آهي جو پروفيسر پاڻ به اداڪار ۽ هدايتڪار هو ۽ ناٽڪي ڪلا جو ڀرپور اڀياس به ڪيو هئائين. خاص ڪري پنهنجي وقت جي مشهور ۽ مقبول ورشو ناٽڪ نويسن - ابسن، مئٽرلنڪ، گالسوردي ۽ برنارڊشا کي خوب پڙهيو هئائين. برنارڊشا جو ته هن پاڻ کي شاگرد ڪوٺيو آهي. هن جي ئي ڪن اڳين ناٽڪن (Unpleasant Plays) کان متاثر ٿي پنهنجن ڪن ناٽڪن کي اگرا ناٽڪ به سڏيو اٿس، جيتوڻيڪ اهو ساڳيو سرو ڪنهن مجموعي تي چاهيندي به نه رکي سگهيو هو.

هنن ناٽڪن ۾ زندگيءَ جي حقيقي تصوير (مگر هوبهو فوٽو نه) چٽيل آهي. انهن جي رٿا ڦهڪيل آهي. سيرت نگاري سڀاويڪ آهي، گفتگو موزون آهي. واقعن، نظارن ۽ ڪردارن جي ڪفايت ڪيل آهي، ٻولي به سليس ۽ سبڪ آهي.

جيون ڇوڇٽا

هن مجموعي ۾ سڀ ٽيهه حياتيءَ جا چٽر ڏنل آهن. "اولاد" ناٽڪ ۾ وچولي طبقي جي جوڙي جي، گهڻن ٻارن ڄڻڻ جي مرض جي مصيبت ڏيکاريل آهي. اڌ صدي ڪن اڳي، جو لکيل هي ناٽڪ اڄ به نت نئون پيو لڳي.

مجموعي جو ٻيو ناٽڪ "ناخلف" اهڙي پٽ جي تصوير آهي جو پيءُ ۽ مائٽي ماءُ کان پورو پيار ۽ پرداخت نه ملڻ ڪري پيءُ سان مهاڏو اٽڪائي ٿو. آخر ۾ پيءُ جو جهڪڻ سڀاويڪ ٿي آهي. هي پروفيسر جي اُنهن ٿورن ناٽڪن مان آهي، جنهن ۾ جهوني ۽ نئين ٽهيءَ جو سڌو ٽڪر نظر اچي ٿو.

ٽيون ناٽڪ "ٻه ٻاهيون" اُن مرد جو چٽر آهي جو پيءُ زال جي ليکون ۽ ٻهراڻ زال جي پٽ جي پيار جي ٻن ٻاهين ۾ ڦاٿل ٿو رهي ۽ ليڪ، زوريءَ ٻاهر ٻنهي هٿن ٻڌڻ لاءِ وچڻ ڪري پٽ پران ڏئي ٿو. ناٽڪ جي اها پڇاڙي هڪ دردناڪ اثر ڇڏي ٿي.

چوٿون ناٽڪ "ميلاپ" سنڌين خلاف غير-سنڌين جي پيدا ٿيل ڪي ڏک ڏيڻ لاءِ خاص طور ۽ عام طور جدا جدا جاتين ۾ ميلاپ جي اهميت جي ٻرندڙ مسئلي بابت آهي. اُن ۾ هڪ سنڌي پنهنجي ڌيءُ کي غير-سنڌيءَ سان پرڻائڻ، مجبورا قبولي ٿو. ليڪن اها شادي ٻن دلين جي محبت جو ميلاپ آهي.

پنجون ناٽڪ "ايڪتا" ۾ به اهو ساڳيو مسئلو پيش ڪيل آهي، مگر اُن ۾ وري هڪ پنجابي، پنهنجي ڌيءَ سنڌي جوان سان پرڻائي ٿو، جا هن ئي هرک ڀري وڃي آهي. ليڪن هي ناٽڪ نه رڳو پروفيسر ملڪاڻيءَ جو پر سنڌيءَ جو هڪ اهم گنڀير ناٽڪ آهي، جو اُن ۾ سنڌين جي لڏپلاڻ جي مصيبتن جو چٽر ڏنل آهي. اهو ورهاڱي جي درد جو پهريون ايڪانڪي آهي. ان کانسواءِ ناٽڪ ۾

شاهوڪار شاهي سرشتي جي به اوگهڙ ڪيل آهي. ان مان
پروفيسر جي ترقي پسندي به ظاهر ٿئي ٿي.

هن ناٽڪ ۾ پروفيسر ملڪاڻي، ڪردارن وارن شاهوڪارن ۽ واپارين کي ”ڪاسائي“ ٿو ڪري ته نائڪا پنهنجي شاهوڪار پيءُ کي ”مسڪين“ جي پگهر جي پورهئي مان ٿيل ”مالدار“ ٿي سڏي. ليکڪ ناٽڪ واران چوائي ٿو ته ”اَيامن کان شاهوڪار غريبن کي آزاريندا اچن ٿا، پر هاڻي اهو سڀ سهڻ کان ٻاهر آهي... ڪيستائين اها روڪار هلندي؟“ ته نائڪا جي پريتما جو پيءُ جواب ٿو ڏئيس ”جيستائين سرمايداري جو راڄ آهي، تيستائين اهو سرشتو ڦرڻو ٿي ڪونهي.“

هن مجموعي جو ڇهون ناٽڪ ”پريت جي ريت“ سچي ۽ وشال پيار جو سنيهو ٿو ڏئي. ان ۾ هڪ منو وگياڪ چٽر چٽيل آهي ته ڪيئن نه ماءُ پرڻيل پٽ جو سچو پيار پنهنجي لاءِ ٿي چاهي ٿي ۽ ڪيس، پنهنجي پتنيءَ کي، پورو پيار ڏيڻ اڳيان هوءَ رنڊڪ بڻجي ٿي. وري اهو ساڳيو پٽ پنهنجي پتنيءَ کان پنهنجي لاءِ سمورو پيار چاهي ٿو، جيڪو هوءَ سندس (يعني پنهنجي) ٻار لاءِ به چاهي ٿي، جنهن کي وري هو رنڊڪ سمجهڻ لڳي ٿو.

ستون ناٽڪ ”ٽي پارٽي“ مذاقي ۽ طنزي آهي. سچ ته سنڌيءَ جي مذاقي ادب جو هي هڪ شاهڪار آهي. اهو اڌ صدي کن بعد به اڄ نئون پيو لڳي. ان ۾ ڪوڙن قدرن تي ڪڙي چوٽ هنيل آهي. هن ناٽڪ جا سڀ ڪردار عورتون آهن. اهي مٿين وچولي درجي جون ۽ ماڊرن نمونې جون آهن. هو ڪوڙي وڏائي ۽ اجايو اڏمبر ڏيکاريندي پنهنجو پاڻ کي بي نقاب ڪن ٿيون.

پروفيسر جو هي ٽي هڪ ناٽڪ آهي جو ٻين ڪيترن

ناٽڪن وانگر نہ فقط جدا جدا مخزنن ۾ ور ور ڪري ڇپيو آهي، پر ڏهہ پندرهن دفع اسٽيج تي بہ پيش ڪيو ويو آهي. آخرين دفعو پروفيسر جي ديهانت بعد (۳۱ ڊسمبر ۱۹۸۰) حيدرآباد سنڌ ۾ سنڌي ناٽڪ جي شتابدي (۱۰۰ سال) اُتسو وقت پڻ اهو ناٽڪ پيش ڪيو ويو. حيدرآباد سنڌ جي عوام کي ٽي پارٽي اڄ بہ اهڙو ئي پسند پيو جهڙو اڌ صدي کن اڳي پسند پيو هو. *

ٽي پارٽي ناٽڪ آل انڊيا ريڊيو تان نہ رڳو سنڌيءَ ۾ پر اُردو ۽ هنديءَ ۾ بہ براڊڪاسٽ ٿيل آهي نہ ڪن ٻين ٻولين ۾ بہ ڇپيو ويو آهي. هن ناٽڪ جي اهڙيءَ لاثاني لوڪ پريتا لاءِ پروفيسر پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکي ٿو:-

”ٽي پارٽي ...... ۱۹۳۵ ۾ پهرين ڇپيو هو. تنهن کانپوءِ ڪيترن اسڪولن، ڪاليجن ۽ منڊلين اهو ناٽڪ ور ور ڪري ڪاميابيءَ سان ڪري ڏيکاريو هو. ان جو اُردو ترجمو پروفيسر تاثير جو ڪيل ۱۹۴۳ ۾ آل انڊيا ريڊيو (دهلي) تان پڻ پيش ڪيو ويو هو. منهنجن ناٽڪن مان ”ٽي پارٽي“ سڀني کان زيادهہ شهرت حاصل ڪئي آهي ۽ عجب جي ڳالهہ آهي نہ طبعيت ۾ مذاق جو مادو ڪم هوندي بہ گنڀير ناٽڪ نويس هئڻ جي دعويٰ ڪندي ۽ هيءَ منهنجو مذاقي ناٽڪ ئي سڀني کان وڌيڪ لوڪ پسند ثابت ٿيو آهي.“

حقيقت ۾ هي ناٽڪ پروفيسر جي گهري دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ ان زماني ۾ ئي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري لاهور ۾ ترقي پسند ليکڪن جي جماعت ۾ ليکڪن اڳيان پڙهيو هو. اهو ڪين وڻيو هو. ڪن حاضرين تہ ان تي

* ”سنڌي ناٽڪ صدي“ (ڊسمبر ۱۹۸۰) صفحہ ۷۳-۷۴

پنهنجي راءِ زني به ڪئي هئي. اهڙي رپورٽ ان وقت لاهور جي مکيه انگريزي روزاني اخبار ”ٽربيون“ ۾ به ڇپي هئي. ان ۾ ڄاڻايل هو ته ”لاهور ترقي پسند ليکڪن جي ليگ جي پريزيڊنٽ ٽاگور صاحب جي صدارت هيٺ، پنجابي ساهت سڀا جي ڪلب هائوس ۾ ٿيل گڏجاڻيءَ ۾، خالصا ڪاليج جي پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ ايم. يو. ملڪاڻي جي لکيل دلچسپ ناٽڪ جو سهڻي انگريزيءَ ۾ ڪيل ترجمو پڙهيو. ان ناٽڪ، خاص ڪري، سنڌ جي جوانڙن جي، ماڊرن هلت چلت تي لکيل اسڪٽ طور ڏاڍو مزو ڏنو.“ □

پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ پڻ پنهنجي مِتر ملڪاڻيءَ کي ۴- جون ۱۹۳۵ تي لکيل خط ۾ ”ٽي پارٽي“ ناٽڪ جي انگريزي ترجمي بابت احوال ڏنو هو ته ”مون تنهنجو اهو ناٽڪ ”ٽي پارٽي“ ترقي پسند ليکڪ جماعت اڳيان پڙهيو. اتي هرڪنهن ميمبر ان کي ساراهيو.... هڪ ڄڻي ته اُٿي چيو: اهو اهڙو ته سٺو هو جو ان تي اڪٽيمي ڪري نٿي سگهجي. پوءِ به ڪي سوال پڇيا ويا: ڇا ناٽڪ وارو واقعو سچو آهي يا اهو وڌاءُ آهي؟ پيو ته ترقي پسند ليکڪ جي نقط نگاهه کان اهو رجعت پسند ته ڪونهي، ڇو ته اها ترقيءَ تي ٺٺولي ته هئي؟

”مون انهي سوالن جا جواب ڏنا، جيڪي حاضرين کي تسلي بخش لڳا... حاضرين به فيصلو ڏنو ته ناٽڪ برابر ترقي پسنديءَ خلاف نه هو.... مون هنن جو ڌيان ڇڪايو ته ترجمي ۾ اڃا به ڪجهه اصلوڪي ناٽڪ جون سهڻيون ڳالهيون اچي نه سگهيون آهن ته به هنن چيو، جيئن ناٽڪ انگريزيءَ ۾ آهي، تيئن به سچ پچ ڏاڍو آنند ڏيندڙ آهي.“

ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ جي خط مان ظاهر آهي ته جڏهن هندستان ۾ ترقي پسند ليکڪن جي هلچل ۽ جماعت بنديءَ

□ روزاني ٽربيون، لاهور، ۴- جون ۱۹۳۵

لاءِ ڪوششون تي رهيون هيون، تڏهن اسان جو ڇوٽيءَ جو ناٽڪ نويس پروفيسر منگهارام اُڌارام ملڪاڻي به پنهنجي هن دوست معرفت انهن سان لهه وچڙ ۾ هو.

باب ڪين پنج

هن ڪِتڪي جا ايڪانڪي، هڪ آرٽڪ "ٻِٽي" ۽ ٻئي مذاقي ناٽڪ "ليڊيز ڪلب" کانسواءِ، ٻيا سڀ پيار ۽ ان بابت کليو اظهار سان واسطو رکن ٿا، جن کي ليکڪ ڪڏهن نازڪ ۽ ڪڏهن اڳرن مسئلن وارا ناٽڪ ٿو سڏي.

ليڊيز ڪلب ناٽڪ، ٽي پارٽيءَ وانگر نه صرف ڪلائيمڪس طنزي ڇهڙو آهي پر اُن ۾ پارٽ ڪندڙ به سڀ استري- پاتر آهن. هي ناٽڪ ڏيکاءُ پسند زالن جي گلا-خوريءَ واري، عادت کي بخوبي بي نقاب ٿو ڪري. اهو اڄ به معنلي پرلو ڪامياب ڇهڙو آهي.

"ٻِٽي" ناٽڪ مسلم جيون ۽ هارين جي مسئلي تي اڌ صدي کن اڳ جو لکيل پهرين اهڙو جديد ايڪانڪي آهي. اُن ۾ زميندارن جي ڏاڍائيءَ ۽ هارين جي سچائيءَ ۽ سندن حقن جي حمايت جو چٽ چٽيل آهي. هن ۾ ڏيکاريل هارين سان ناهم ڪندڙ زميندار جي ڪردار لاءِ اُتساهه، پروفيسر کي پنهنجي ترقي پسند زميندار پيءُ مان مليو هو، جنهنکي ئي هي ناٽڪ اَرپيل آهي.

هن مجموعي ۾ مسلم جيوت وارو ٻيو به ناٽڪ آهي "ضعيف انسان". اهو پيار، مڱڻي ۽ شاديءَ جي وشين تي سنو ناٽڪ آهي. پروفيسر جهڙا هندو ناٽڪ نويس نه رڳو اُن زماني ۾، پر اڄ به ورلي اهڙو مسلم زندگيءَ وارو ڇهڙو ٿا لکن.

"اڪيلي دل" ايڪانڪيءَ ۾، مرد جو مجبور ٿي جيئري تي جيئري شادي ڪرڻ واري مسئلي جي، اوکه ڏوکه کيل

آهي. اُن ۾ ڏيکاريل آهي ته اهڙي شادي خاص ڪري زال مڙس جي اڻٺهڪندڙ سڀاءَ جي ناسازيءَ ڪري ضروري ٽٽي پوي ٿي. هن ناٽڪ جي وشيه اڄ ته عام جام نظر اچي ٿي، ليڪن جڏهن اُهو لکيو ويو هو تڏهن اها ڏاڍي نازڪ ۽ غير رواجي هئي. انکي پروفيسر نهايت دلچسپيءَ سان نڀايو آهي. ان لاءِ ڪيس اُتساهه پرڪ ليکڪ ۽ سماج سڌارڪ رشي ڏيارام گدومل جي جيوت جي آخرين دؤر مان مليو هو. هي ناٽڪ اُرپيل به اُن کي ئي آهي.

”پاپ جو ڪيتو“ پروفيسر جو پهريون پهريون ناٽڪ آهي جو ۱۹۳۰ ۾ ڇپيو هو. ان ڪري اهڙو اثردار نٿو لڳي. خاص ڪري انهي وشيه ۾ رواجي زالي حسد بابت آهي ۽ ڪجهه ٿورو حصو ناجائز سيڪس سنبنڌ وارو آهي. اهڙو ئي گهٽ اثردار ٻيو ڇيڙو هن مجموعي جو آهي ”پاپ ڪين پڄ“. ان ۾ زندگيءَ کان بيزار ٿيل ماڻهوءَ کي آپگهات ڪرڻ جي حمايت ڏيکاريل آهي. اهو موضوع البت ڪافي ڌيان جوڳو آهي.

هن ڳٽڪي جا ٽي ڇيڙا ۱- دل ۽ دماغ ۲- ٻه ڀينر ۳- ٻي زال، پيار جي ٽڪنڊي تي لکيل آهن. پهرئين ۾ پتي پتني ۽ پتنيءَ جي شاگرديائي آهي، جا پتنيءَ جي شڪ جو سبب بڻجي ٿي. اهو آخر ۾ دور ٿي وڃي ٿو. ٻئي ناٽڪ ۾ ننڍي ۽ وڏي ڀيڻ ۽ هڪ پروفيسر آهي، جنهنکي ٻئي پيار ڪن ٿيون. پر هو وڏيءَ کي چاهي ٿو ۽ ننڍي پاڻ کي سمجهائي ٿي ۽ هنن جي وچ مان نڪري وڃي ٿي. ٽئين ناٽڪ ۾ وري پتي، پتني ۽ سندس پهرين زال وارو پٽ آهي. ان جوان پٽ جو پنهنجي جوان مائيلي ماءُ سان پيار آهي. هي ٽيئي ڇيڙا جيترو منو وگيانڪ ۽ نازڪ ناتن وارا آهن، اوترو ئي انهن ۾ گهرائي گهٽ آهي.

ڪڙڪيندا پيا ٺمڪن

هن مجموعي ۾ ٽي ناٽڪ هاڻوڪي زماني جا ۽ نئين ٽيڪنڪ ۽ موضوع وارا آھن. ١- سونھن جو نماءُ ٢- پريم جي سچا ٣- ڪڙڪيندا پيا ٺمڪن. پھرئين ۾ آفيس ۾ ٽيم لڳي سونھن جي نمائش ڪري ست وڃائڻ واري ڇوڪريءَ ۽ ان سان شادي ڪرڻ واري بردبار جوان جو چٽ آھي. ٻئي ۾ پتي ۽ پتنيءَ جو ھڪ ٻئي کي بي دليو پيار ڪرڻ ۽ سچيءَ دل سان پيار جو نتيجو ڏيکاريل آھي. ٽئين ناٽڪ ۾ وري جوانيءَ ديوانيءَ جو درشيه چٽيل آھي. ھي ٽيئي ايڪانڪي، اڄڪلھ جي ڇڙواڳ ھلت تي زوردار چوٽ ھڻن ٿا. ٽيئي سڀاويڪ ۽ اثردار آھن.

هن مجموعي جو چوٿون ڇهڙو ”ڇڪڻ جو قول“ ونشيا کي پيار ڪرڻ ۽ پرڻجڻ جي وشيه بابت آھي. پر ان جو ڍنگ ۽ حل روايتي نموني جو آھي. ھن ناٽڪ ۾ جيتوڻيڪ سيڪس جو ڪجھ کليو اظھار آھي، پر اھو سماجڪ مقصد جي لحاظ کان ڪيل آھي.

هن مجموعي جا باقي ٻه ايڪانڪي ”ماتا جي ممتا“ ۽ ”پتا جو پاپ“ انتر-جاتي وھانءَ ۽ مائٽن جي تنگدليءَ ۽ زوراوريءَ جي تصوير پيش ڪندڙ آھن. ليڪن اھي پروفيسر جي ٻن اھڙن وشين وارن ٻين ناٽڪن ”ميلاپ“ ۽ ”ايڪتا“ جھڙا اثردار ۽ ڪامياب نٿا لڳن.

آخرين ڀيٽ

هن گٽڪي جا ناٽڪ جدا جدا موضوعن ۽ ٻرندڙ مسئلن وارا آھن. ڪن ۾ نئين ٽيڪنڪ به ڪم آندل آھي. ”پيار ڪين پئسو“ پيار جي شاديءَ ۽ ڏيتي ليتيءَ جي وشيه تي سٺو ۽ ڪامياب ناٽڪ آھي. ڏيتي ليتي طلب ڪري ڇوڪري بردباري ۽ بھادري ڏيکاري پنھنجي پريتم سان پرڻجڻ کان

انڪار ڪري ٿي، جيڪا ڳالھ ناٽڪ کي جاندار بڻائي ٿي.

"ٻيءَ ۽ ڌيءَ" ۽ "پيريءَ جو ٽوشو" ٻئي ڇھڇٽا پرڏ اوستا سان لاڳاپو رکندڙ آھن. پھرئين ۾ بيمار پيدي ٻيءَ سان ڌيءَ شاديءَ بعد اصل رستو ئي ڪٽي ٿي ڇڏي. ناٽڪ جي پڇاڙي، پيرسن پيءُ لاءِ همدردي پيدا ڪري ٿي. ھن ايڪاڪيءَ مان جھوني ۽ نئين پيڙھيءَ جو ٽڪر بہ ظاھر ٿو ٿئي. پر ساڳئي مقصد وارو ٻيو ناٽڪ "پيريءَ جو ٽوشو" اھڙو اثردار نٿو لڳي. ان ۾ ھڪ ڦاڙ پيرسن پيءُ ۽ سندس بيرحم زال، انھي جا ڪردار سڀاويڪ گھٽ ٿا لڳن.

"روپ ۽ ڪلا" ڇھٽو ھن مجموعي جو نئين نرالي وشيہ وارو آھي. ان ۾ ناٽڪي ڪم ڪندڙ ڪلاڪارن جي نخرن ۽ ھدايتڪارن جي مشڪلاتن جي موضوع کي دلچسپ نموني نباھيو ويو آھي.

"پاپ جون پاڙون" ۽ "ھوگليءَ جي ڪناري" نالي بہ ناٽڪ پڻ ھن مجموعي جا ٽيڪنڪ ۽ وشيہ جي لحاظ کان ھاڻوڪي نئين زماني وارا آھن. انھي ۾ سيڪس جي پياس ٻجھائڻ جو چٽو چٽيل آھي. پھرئين ۾ ھڪ وڏيءَ عمر وارو مرد پنھنجيءَ ڌيءَ جيڏي ڇوڪريءَ مان اھا پياس ٻجھائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو تہ ٻئي ناٽڪ ۾ وري مرد پنھنجي آيا مان سيڪس جي بک مٽائڻ چاھي ٿو ۽ سندس پنھنجي ھنجي دوست مان اھا پياس ٿي ٻجھائي. پروفيسر ملڪاڻيءَ انھي ڇھين ۾ ان سيڪس جي ڇڙواڳيءَ جي مسئلي کي سماجڪ روپ ۾ پيش ڪيو آھي ۽ حالتن کي ذميوار ٺھرايو آھي، جن جي ئي ڪري ھي گناھ ٿيا ھئا.

سمنڊ جي ڳجڪار

ايڪانڪين جي ھن آخرين مجموعي ۾ ٽي ناٽڪ ١- سمنڊ جي ڳجڪار ٢- ڪوڙو ڪلنڪ ۽ ٣- جيون ناس، ڌار ڌار ٿي

به ڪامياب لڳن ٿا ته اهي گڏ هڪ وڏو نفصلو ناٽڪ به لڳن ٿا. اهي ٻين ناٽڪن وانگر، پروفيسر ملڪاڻيءَ جي نه رڳو شخصي آزمودي يا مشاهدي تي ٻڌل آهن، پر اصل سندس زندگيءَ جو ئي حصو آهن. جنهن ان مجموعي جي مهاڳ ۾ پاڻ به لکيو آهي. پروفيسر هي ڳڻڪر، اصلاً رهيو ئي آهي اُهن ٽن ايڪانڪين جي ناٽڪا ڪي، جهڙن سان سندس سچو ۽ پورو پريم هو. ان مان پروفيسر جـي صاف دلي، صاف گوئي ۽ صداقت بخوبي ظاهر آهي.

پهريون ناٽڪ ”سمنڊ جي گجڪار“ هڪ ماستر موهن جو ”جوهو“ سمنڊ جـي ڪناري تي، پنهنجي سامـاڻايل شاگرديائيءَ ممتا سان پيار ۽ شاگرديائيءَ جو ٻئي ڪنهن سان مڱڻ بابت آهي. ٻيو ناٽڪ ”ڪوڙو ڪلنڪ“ موهن جو پاڻ تي ممتا سان نفساڻي پيار هئڻ جو ڪوڙو ڪلنڪ ڪڍي به ممتا کي ٻئي ڪنهن سان شادي ڪرڻ لاءِ مڃائڻ بابت آهي. ٽيون ناٽڪ ”جيون ناس“ ٻنهي ناٽڪن جي جڙ چوٽي آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته ممتا، موهن کـي ڇڏي، ٻئي شخص، گوپال سان مجبورن پرڻجي ڇڙواڳ حياتي گهاري ٿي. هڪ ڏينهن جوئا ۽ ريس ۾ هارائڻ ڪري قرضي بڻجي موهن کان ۷ هزار رپيا اُڌارا وٺڻ اچي ٿي. موهن ۽ سنـدس پتني، ممتا جـي زندگي سڌارڻ جو انجام ڪن ٿا. ممتا جي ڪردار جي ڇڙواڳيءَ وارو ڦيرو سچاويڪ ۽ حقيقي ٿو ڀاسي ۽ ناٽڪ جو مقصد برثواب ڪري ٿو ته ٽنهي ناٽڪ ڪـي اڳين ٻـن ناٽڪن کان به وڌيڪ دلچسپ ۽ ڪشمڪش وارو بڻائي ٿو.

هـن ڳڻڪي جي ”ٻـراج“ ايڪانڪيءَ ۾، هـارين جو پنهنجي زمين سان لڳاءُ ۽ ٺيڪيدار ۽ انجنيئر جـي دولاب ڪري، نديءَ تي ٻڌل بند ٽٽڻ جي تباهيءَ جي تصوير ڏنل آهي، جا هارين لاءِ همدردي جاڳائي ٿي. اڌ صدي کان اڳ،

جو لکيل هي ناٽڪ اڄ به نئون نڪور و پيو لڳي ۽ اسان جي ملڪ جي اڄوڪيءَ حالت جي به خوبي ترجماني ٿو ڪري.

آخر ۾ الٿو ڪيل ناٽڪ ”دلسوز داستان“ ۽ ”ٻي جوڙ ٻنڌن“ به هن مجموعي ۾ ڏنل آهن. پهريون، شيڪسپيئر جي ”مڊ سمر نائيٽس ڊريم“ جي آڌار تي لکيل ڇهوٽي قسم جي ناٽڪ ڪاريءَ تي مذاقي طنز آهي. ٻيو وري ٻيلجم جي ناٽڪ نويس ”ميٽرلنڪ“ جي ناٽڪ جي آڌار تي لکيل آهي. ليڪن اهي ٻئي ٻين ناٽڪن وانگر حقيقت نگاريءَ وارا نه هئڻ ڪري انهن وانگر اثردار ۽ دلچسپ نٿا لڳن.

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي اصولن ايڪانڪين جي هن مختصر سمالوچنا مان پڌرو آهي ته سندس ناٽڪ نه صرف زندگيءَ ۽ سماج جا، پر انسان جا ڀانت ڀانت روپ پسائين ٿا، جيڪي ڪٿي حقيقي آهن ته ڪٿي باغي آهن، ته ڪٿي انسانيت پسند ته ڪٿي ترقي پسند آهن.

باب (٩)

تنقيد نگار ۽ تاريخ نويس

پروفيسر ملڪاڻيءَ جديد سنڌي اڪاڏميءَ جي جنم ڏاتا سان گڏ هڪ چوٽيءَ جو تنقيدنگار ۽ ادبي تاريخ نويس پڻ هو. البت ٻنهي صنفن ۾ قلم آزمائي ناٽڪ نويسيءَ ۾ مڪمل مقبوليت حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي، ١٩٤٠ واري زماني ۾ ڪيائين. ان وقت کان جدا جدا مخزن ۾ سنڌي نثر جي جدا جدا شاخن تي ڪجهه ليک لکيا، جن ۾ انهن جي ترقيءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو ورتل هو. ڪي ٿورا ليک عملي تنقيد تي به لکيا هئائين. ليڪن ورهاڱي بعد ڀارت ۾ اچي ادبي تاريخ ۽ تنقيد کي جيڪا اوچ ڏنائين، سا سنڌي ساهت جي اتهاس ۾ هميشه هڪ اڻ وسرندڙ ڏين ليکبي ٿي.

ممبئيءَ ۾ لڏي اچڻ کان پوءِ جئه هند ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو. ان وقت کان ١٩٥٠ ۾ جيڪو پهريون ڪتاب شايع ڪيو سو هو "**ادبي اصول**". ان ۾ ساهت جو اڀياس، نثر، نظم ۽ ناول ناٽڪ، مضمون، تنقيد ۽ آکاڻيءَ جا مول متا سليس سوڪ، سنڌيءَ ۾ مختصر سمجهايا اٿس. ان سان گڏوگڏ هن سنڌي ساهت ۾، نئين سجاڳيءَ جي سري سان سنڌي نظم ۽ نثر جي سڀني شاخن جو مختصر تاريخي جائزو به ڏنو آهي. ان کان سواءِ ٻن وڏن ناٽڪن ۽ ٽن ناولن جون سمالوچنائون به "ادبي اصول" ۾ ڏنل آهن.

مطلب ته ١١٠ صفحن واري هن ڪتاب ۾ ادبي تنقيد (اصولي توڙي عملي) به آهي ته ادبي تاريخ به آهي.

ورهاڱي پڄاڻان ڀارت ۾ اهڙي قسم جو اهو پهريون ڪتاب ڪڍيو هو. ان جي خوب آجيان ٿي ۽ ادبي اڀياس ڪندڙن کي ”ادبي اصول“ ڪتاب ڪارائتو لڳو. ان لحاظ کان پروفيسر کي انهن ٻنهي صنفن جي ڀارت ۾ شروعات ڪرڻ جو شرف حاصل ٿئي ٿو.

ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ”ادبي اصول“ ۾ ادبي تنقيد توڙي تاريخ مختصر ۾ ڏنل آهي. ان ڪري سڀاويڪ ٻنهي صنفن جي تفصيلوار تصوير پسڻ جي اميد برصواب نه ٿي ٿئي. اها هڪ وڏي ڪمي آهي، جيڪا پروفيسر ملڪاڻيءَ اڳتي هلي پوري ڪئي.

پروفيسر ”ادبي اصول“ ۾ برابر درياهه کي دليءَ ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان مان هن جي ساهت جي متن، خاص ڪري اديش بابت ڏنل سمجهاڻيءَ ۾ ڪجهه تضاد پيدا ٿيا آهن. انهن مان ڪي، هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ درست به ڪيا هئا. ڇو ته انهن تي پروفيسر سان نوجوان ترقي پسند اديبن جو ڪافي بحث مباحثو ٿيو هو. جن سان هر هفتي سنڌي ساهت منڊل جي ادبي ڪلاس ۾ ڪچهريون ٿينديون هيون. انهن مان ڪي ته ساهت جي اديش ۽ اصولن تي هلنديون هيون. ان ڪري ”ادبي اصول“ ڪتاب نه رڳو ادبي اڀياس ڪندڙن لاءِ، پر خود اديبن ۾ ادب جي اصولن وغيره جي اوک ڊوک ڪرڻ لاءِ به مددگار ثابت ٿيو.

”ادبي اصول“ جي آجيان بعد پروفيسر ملڪاڻيءَ جو قلم ادبي تاريخ ۽ تنقيدي ليکن تي تيز رفتار سان هلڻ لڳو. جدا جدا مخزنن ۾، سنڌي نثر جي اتهاس جي اوک ڊوک ۽ ڀارت ۾ ڇپجندڙ ساهت خاص ڪري ناولن ۽ ڪهاڻين جي پرکڻ تي سمالوچنائن ۽ آلوچنائن جا مضمون هڪجهڙي

پڌيان ايندا رهيا. انهن مان هڪ طرف ورهاڱي کان اڳ- واري ساهت جي حالت جي سڌ ٿي پيئي ته ٻئي طرف ڀارت جي نئين سنڌي ساهت جي پرک پئي ٿي ۽ اُن ساهتڪارن کي سونهپ به پئي ملي. اهڙا ڪافي ليک، پروفيسر انگريزي مخزن لاءِ به لکيا.

نيٺ اهو ڏينهن آيو جڏهن پروفيسر جي شاهڪار ڪتاب "سنڌي نثر جي تاريخ" سج جي روشني ڏٺي. پر ان لاءِ هن کي، ڪتاب جي پبلشر کي پئسي جي چڱي چوکي مدد ڪرڻي پيئي. ڊسمبر ١٩٦٨ ۾ ڪتاب ڇپيو ۽ ٻئي سال ان کي ساهت اڪادمي جو انعام مليو. پروفيسر جا سالن جا پورهيا ثاب پيا. ان کان ٿورو وقت پوءِ اڪادميءَ کيس پنهنجو فيلو مقرر ڪيو. اها هڪ يگاني عزت افزائي آهي جيڪا سنڌين مان رڳو هن کي ئي حاصل ٿي آهي.

سنڌي جنتا ته اڳيئي هن جي ناٽڪن، سمالوچنائن، آلوچنائن، مضمونن وغيره رچنائن جي سواگت سان پروفيسر کي پنهنجو لاڏلو ليکڪ بڻائي ڇڏيو هو. باقي ته هن تاريخ واري شاهڪار ڪتاب سنڌس هاڪ هند ـ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وسيل سنڌين ۾ ڦهلائي ڇڏي. ڪجهه وقت پڄاڻان اها سنڌي نثر جي تاريخ سنڌ ۾ به ڇپجي ويئي ته سنڌ جا ليکڪ پڻ هن ڪتاب تان مدد وٺڻ لڳا ۽ پنهنجا ڪتاب پروفيسر کي ارپڻ لڳا.

سچ ته ادبي تاريخ جي لحاظ کان اهڙو ڪتاب هن کان اڳي سنڌي ساهت ۾ نه ڇپيو هو جنهن ۾ شروعات کانوٺي ورهاڱي تائين سنڌي نثر جو سلسليوار ۽ تفصيلوار اتهاس هجي. ان ۾ ڪهاڻي، ناول، ناٽڪ، ايڪانڪي (۽ اسٽيج) مضمون ۽ تنقيد جي نه رڳو تاريخ آهي، پر تحقيق به آهي

تہ ڪٿي ڪٿي رچنائن جي مثالن سان تنقيدي جائزو بہ
آهي. هن ڪتاب مان هو ساهتڪ اتهاسڪار سان گڏ ڪوجنيڪ
۽ آلوچڪ پڻ سڌ ٿئي ٿو. هيءَ تاريخ سليس عبارت ۽
سپڪ ۽ روچڪ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. هي هڪ ئي ڪتاب
سنڌي نثر جي شاهوڪار هئڻ جو لاثاني ثبوت آهي.

تاريخ نويسي بہ هڪ ادبي فن آهي. جدا جدا رچنائون
پڙهي، ڪتان انگ اکر، حقيقتون ۽ حوالا ڳولي گڏ
ڪري، سلسلي ۾ ڳنڍي، هار ۾ پوئي ۽ ان مان معنيٰ جا
موتي ڳولي، وري پنهنجي پرک جو پوش چاڙهڻ سان ئي
ڪا ادبي تاريخ جڙي ٿي. اها بہ تخليقي قوت طلبي ٿي.
پروفيسر جي سنڌي نثر جي تاريخ، اهڙي ادبي تاريخ جو
مثال آهي.

پروفيسر هن تاريخ ۾ سنڌي نثر تي، ادبي نگاهہ کانسواءِ
ڪٿي ڪٿي اتهاسڪ، سماجڪ، آرٿڪ ۽ منو وگيانڪ
درشٽي پڻ وڌي آهي. نہ رڳو ايترو پر ان ۾ ”سنڌي ادبي
هلچل“ ۽ مکيہ ساهتڪ ۽ ناٽڪي سنستائن، منڊلين، اخبارن،
رسالن، پرڪاشڪن تي بہ روشني وڌي آهي. البت ڪٿي
ڪٿي تفصيل غير - ضروري ۽ غير - اهم ڀاسن ٿا. اهي
پروفيسر جهڙي پارکوءَ جي نظر کان بچي هن ڪتاب ۾ نہ
اچڻ کپندا هئا. ان هوندي بہ ههڙو اَملهہ اتهاس- گرنٿ
ساهت کي ساهہ سان سانڍيندڙ، ڪتابن جو ڪيڙو ديوتا ۽
تاريخي، تحقيقي ۽ تنقيدي تميز جو مالڪ پروفيسر ملڪاڻي
ئي رچي سگهيو ٿي.

پروفيسر ملڪاڻيءَ ورهاڱي کان پوءِ بمبئي ۾ سنڌي
ساهت جي اتهاس، انتيءَ، آلوچنا ۽ سمالوچنا وارا اڌ سؤ
کن ليک شايع ڪيا، تن مان ڪي ٿورا سنڌي نثر جي
تاريخ ۾ شامل ڪيائين. باقي ٻيا هن جي ٻن مجموعن (1) پارت

۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو ۽ (۲) **سنڌي ساهت جي سمالوچنا** ۾ درج ڪيل آهن.

پهريون مجموعو سنڌس ديهانت کان ۵-۶ مهينا اڳ، جولاءِ ۱۹۸۰ ۾ ڇپيو هو. اُن لاءِ پاڻ جيڪو مسودو مواد چونڊيو هئائين، سو نه ڇپجي سگهيو هو. ان ڪري باقي بچيل مواد ۽ ٿورو ڪجهه ٻيو گڏي ٻئي مجموعي ۾ شامل ڪيو ويو، جيڪو سنڌس پهرين ورسيءَ جي موقعي تي شايع ٿيو.

هن ٻئي ڪتاب ڀارت ۾ ڇپيل سنڌي ساهت جي سلسليوار اتهاس بابت برابر ڪونهي، پر انهن مان ساهت جي سڀني شاخن - ناول، ڪهاڻي، ناٽڪ، مضمون ۽ ڪرتا جي ترقيءَ جي جهلڪ ۽ مختصر پرک ضرور ملي ٿي. هن جو ڪل مواد لڳ ڀڳ "نثر جي تاريخ" واري اڳين ڪتاب جيترو آهي. انهن ۾ ۳۰ کن سالن ۾، جدا جدا شاخن وارن جي هڪ سؤ ليکڪن جي ڪتابن ۽ ۲۵ کن مخزنن ۾ ڇپيل رچنائن تي ٽيڪا ڏنل آهي. اُها گهڻو ڪري تنقيد (آلوچنا) آهي پر ڪٿي تبصرو (سمالوچنا) يا رائزني به ڏني وئي آهي. ان سان پاڻ پروفيسر، ورهاڱي بعد جو هڪ چوٽيءَ جو پارکو ۽ ٽيڪاڪار سڏ ٿئي ٿو.

هر ليکڪ ۽ آلوچڪ وانگر پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به پنهنجو ادبي نظريو هو. اهو هو "ادب براءِ زندگي." ان جي ڪسوٽيءَ تي ئي هن رچنائن جي پرک ڪئي آهي. اها نه فقط رچنا جي بناوت تي پر روپ تي به ڪيل آهي. پروفيسر خوبين ۽ خامين، ٻنهي جو ذڪر ڪيو آهي. اصل ڪٿي ته ننڍي ۾ ننڍي خوبي يا خامي به سندس ٽيڪا کان بچي نه سگهي آهي. البت نون ليکڪن ۽ اُسرندڙ اديبن کي اُتساهه ۽ همت ڏيارڻ لاءِ پروفيسر هنن جي قدرشناسي ڪرڻ لاءِ پنهنجي قلم کي ڪجهه ڇوٽ ڇڏيو

آهي. ليڪن ان ڪري ائين چوڻ اجايو ٿيندي ته هن جي
تنقيد يا تبصرو رڳو ساراهه وارو ئي آهي. اهڙا مثال هنن
ٻنهي مجموعن ۾ بلڪل جا بجا ملندا.

پروفيسر هاڃيڪار لاڙن، غير متوازن خيالن ۽ سنڌيءَ
ٻوليءَ جي غلطين کي پنهنجي تنقيد جو تکو نشانو بڻايو آهي.
پوءِ ڀلي ته اها تنقيد نون ۽ اُسرندڙ ليکڪن تي ڇو نه
ڪيل هجي.

پروفيسر "سنڌي ساهت جو مختصر جائزو" ڪتاب ۾
نون ڪهاڻيڪارن جي غلط وچارن تي نُڪته‌چيني ڪندي
هڪ هنڌ لکي ٿو، "... جيڪڏهن ساهت ۾ انساني جيوت
۽ اُن جا ڪردار نه آڻبا ته باقي ڇا آڻبو! افسانوي ادب
واقعن ۽ ڪردارن کانسواءِ ڪيئن جڙي سگهندو؟... جيڪڏهن
اَحساس ۽ آزمودي جي سچائي ۽ اُن جو ايمانداريءَ ڀريو
ڪلاتمڪ اِظهار ئي اَدب جي تخليق ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن
ته اُن اَحساس جي سچائيءَ ۾ انساني جيوت ۽ ڪردار ڪٿا
اچي وڃن ٿا؟ زندگي ۽ ڪردارن تي ادب نه لکبو ته باقي
ڇا تي لکبو؟ فقط "رڳو بهار" ۽ "رڳو چيتنا" تي فيلسوفاڻا
ليک پيا لکبا ڇا؟؟ اهو ته قبرستاني ادب ٿي پوندو، نه
زندگانيءَ جو ادب. تنهن جي معنيٰ ته باقي رهجي ويو جيون
جو اُلجهڻ، ڪوهجڻ ۽ ٽٽڻ، ڪوڪلي، بدرنگي، اڻاسا پُري زندگي،
جنهن کي ئي "نئين" ادب جا موضوع سمجهيو ٿو وڃي!
... جيڪڏهن ڪي ساهتڪار، جيون جي ٽٽڻ ۾ نه، پر
جيون جي جوڙڻ ۾، احساس جي سچائي ڏسن، يا آئيندڙ
جيون کي جوڙڻ جي ڪوشش ڪن، ته اهو نئين ليک جو
ساهت نه ٿيو ڇا؟ منهنجي خيال ۾ اهو سچو ساهت آهي،
پر هي نقلي ساهت آهي. اهو شفي ساهت آهي ۽ هي
نفي ساهت آهي."

ساڳيءَ قسم جي تنقيد، تنهن ڪوتا وارن جي هاچيڪار لاڙي تي ڪندي، پروفيسر منهنجين ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ چوي ٿو، "انهن ڪوتا رچيندڙن وٽ جيون جي فيلسوفي به ڪانه آهي. هنن جي ڪوتا مان ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته هيءَ زندگي بي معنيٰ آهي، اُن جو مقصد ڪونهي، ڪو آدرش ڪونهي، ڪا چڱائي ڪانهي، ڪا خوشي ڪانهي. جيون محض پيڙا آهي، دک آهي، غم آهي. ان قسم جي فيلسوفي هندستان جي حقيقتن سان ٺهڪندڙ نه آهي."

ٻوليءَ جي غلطين تي ٽيڪا ڪندي پروفيسر لکي ٿو، "ٻي شڪايت پرڳوادي ڪهاڻي نويسن سان اِها آهي ته زوريءَ ڪهاڻين ۾ انگريزي ۽ هندي لفظ ٽنبن ٿا! مان سمجهي نٿو سگهان ته سولن سنڌي لفظن جي بدران، انگريزي ۽ هندي لفظ هرو ڀرو ڇو ٿا استعمال ڪيا وڃن، يا جن انگريزي لفظن جا هم-معنيٰ سنڌي لفظ اسان وٽ آهن، اُنهن بدران به انگريزي لفظ ڇو ٿا ڪم آندا وڃن؟ جي اها حالت رهي ته مرض اهڙو ته وڌندو ٿو وڃي جو ڪجهه وقت بعد سنڌي ڪهاڻي، سنڌي نه رهندي، انگريزي يا هندي ٿي ويندي!... ڪنهن مهل شڪ ٿيندو آهي ته اِهي نوجوان ليکڪ ڪڏهن سنڌي وياڪرڻ جو ابياس به ڪيو هو يا نه! وياڪرڻ ته ڇڏيو. ڪيترن ڪهاڻي نويسن کي صحيح هجئون به لکڻ نٿيون اچن ....

پروفيسر جي هن تيز ۽ ٽڪ تنقيد جو ڪن نون ليکڪن تي ضرور اثر ٿيو ٿو ڏسجي جيڪي هاڻ پنهنجين ڪهاڻين ۾ خاص ڪري صحيح سنڌي ٻولي ڪم آڻڻ ۽ سنڌي جيوت تي ڌيان ڏيڻ لڳا آهن، ان مان ظاهر آهي ته هنن کي پروفيسر جي صاف گوئيءَ واري تنقيد دل سان لڳي آهي. حقيقت ۾ پروفيسر جي تنقيد يا تبصرو بعض يا

بدلي بازيءَ، تنگدلي يا تعصب کان آجو آهي. هن ”اُدبي اصول“ ڪتاب ۾ تنقيد جا مٿا سمجهائيندي صاف لکيو آهي ته ”نڪته چين کي مصنف ڏانهن هڪ منصف وانگر ديانتداري ۽ بي رعايتي ڏيکارڻي آهي.“ ”پروفيسر جي مٿين ٻنهي مجموعن ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو“ ۽ ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جي سمالوچنا“ جي پرک اِن ڪسوٽيءَ تي پوري اُتري اچي ٿي. انڪري اهي نه رڳو عام پاٺڪن لاءِ، پر اديبن ۽ عالمن لاءِ پڻ اهم آهن.

باب (١٠)

سفرناما، سمرتيون ۽ نظماڻو نثر

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سنڌي ناٽڪ، ساهتڪ اتهاس ۽ پرک جي ڪلا کي اوچ ڏيڻ سان گڏ سفرنامي، سمرتين (يادگيرين) ۽ نظماڻي نثر لئي به قلم آزمائي ڪئي. اُنهن تي سندس ٽي ڪتاب آهن: ١- پڇمي ياترا (١٩٦٣) ٢- ساهتڪارن جون سمرتيون (١٩٧٩) ۽ ٣- جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ جون يادون (١٩٨٥).

پروفيسر کي ننڍي هوندي کان ئي سير سفر جو ڏاڍو شوق هوندو هو. شاگرد توڙي پروفيسر توڙي ليکڪ جي حيثيت ۾ هو گهميو ڦريو هو. ڪڏهن پنهنجن اُستادن سان ته ڪڏهن شاگردن سان ته ڪڏهن اديب دوستن سان. ليڪن سڀ کان وڌيڪ اهم سفر هن جو هو آمريڪا، انگلنڊ وغيره جو، جنهن لئي سڄو ڪتاب به لکي ورتائين.

هو ١٩٥٨ ۾ آمريڪا ۾ پنهنجي وڏي پٽ اِندروءَ وٽ گهمڻ ويو هو، جيڪو گهر ٻار سميت اُتي رهندو هو. اُتان موٽڻ لئي پروفيسر انگلنڊ ۽ ڪي ٻيا يورپي شهر به گهمندو آيو. ان سفر بابت هن پهرين هڪ هفتيوار اخبار ۾ هڪ ٻئي پٺيان ليک لکيا هئا، اُهي اهڙا ته ماڻهن کي وڻيا جو سفرنامي کي ڪتابي صورت ڏيڻ جي طلب ٿيڻ لڳي. پروفيسر ان کي "پڇمي ياترا" جي نالي سان ڇپايو.

جڏهن ١٩٦٣ ۾ هي سفرنامو ڇپيو، تڏهن سنڌيءَ ۾ ڀارت ۾ اهڙو ٻيو سفرنامو موجود نه هو. پر سنڌ ۾ سيد غلام مصطفيٰ

شاهه جو آمريڪي ”سير سفر“، ڪريم ڏنل راڄپر جو ”آمريڪا جو سفر“ ۽ عبدالمجيد عابد جو سفر ”يورپ جي ڊائري“ نالي ڪتاب اڳيئي ڇپيل هئا. ليڪن پروفيسر جو سفرنامو آمريڪي زندگيءَ بابت تفصيلوار ڄاڻ ڏيندڙ، تصوير ڪشي ڀرپور، روچڪ ۽ سهڪ سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. اهو پڙهڻ سان آمريڪي شهرن، بهارن، ندين نالين، آبشارن، پهاڙن ۽ ٻين مشهور هنڌن جا نظارا جيئن سي اکين اڳيان ڦرڻ لڳن ٿا. هڪ ٻن هنڌ ڪشمير جي جهڳڙي ۽ جواهر لعل نهروءَ جي ٻيطرفدار نيتيءَ جي آمريڪي مخالفت ۽ ان سمجهيءَ جي جهلڪ به ڏنل آهي ته اتي جي انساني پيد پاءَ ۽ اڳهاڙپ ڪي به بي نقاب ڪيل آهي. مگر آمريڪي زندگيءَ جي خامين جي دلي بادلي ڪيل نڪتہچيني جيڪا سنڌ ۾ ڇپيل مٿين ٻڌايل ٽن ليکڪن جي سفرنامن ۾ آهي سا پروفيسر جي سفرنامي ۾ ڪانهي. اها ڪمي ڪجهه کٽڪي ٿي. باقي ٻيءَ طرح پروفيسر جو سفرنامو ”پڇمي ياترا“ مٿين سفرنامن کان وڌيڪ بهتر ۽ دلچسپ آهي. اڄ تائين هتي ٻئي ڪنهن سنڌي ليکڪ جو آمريڪي سفرنامي جو ڪتاب نه لکيو آهي.

پروفيسر، سفرنامي ۾ ڪٿي ڪٿي قدرتي نظارن جي دلڪش تصوير ڪشي ڪئي آهي. هڪ هنڌ نائگرا آبشار جو چٽو چٽيندي لکي ٿو، ”... شفق مان ڦري انڌڪار ٿي ويو هو ۽ آبشار جي ٻئي پاسي ڦري وڃڻ ته لکها ٻجلين جو دونهون آڪاس ۾ پيو ٿيو. آبشار جي ڪنڌيءَ واري ڪٺهري لئي وڃي هيٺ نهاري ڏسون ته ٻنهي پاسي اڇليل ٻجليءَ ۾ چمڪندڙ پاڻيءَ جون ڌارائون، ور وڪڙ ڪنديون، مولين، ماڻڪن مثل ڦينگون ڦهلائينديون پاتال ۾ پيئون ڪرن. اُتان ڪوهيڙي جا ڪڪر ڀاڦ وانگر مٿي چڙهندا، پکڙندا، پيا ٻهڪن... مطلب ته پرستان ٿي پيو. سرڳ پري وري اي

ڪهڙي هوندي!"

ساهتڪارن جون سمرتيون

هي پروفيسر جو ١١ اديبن ۽ ٣ اُستادن بابت مختصر پر اهم يادگيرين جو مجموعو آهي. اُن مان هنن جي شخصيتن جي جاڻ ملي ٿي ته انگريزي راڄ جي پوئين اڌ کان صديءَ جي جهلڪ به ملي ٿي: خاص ڪري تعليمي ۽ ادبي، سماجي ۽ سياسي زندگيءَ جي، جنهن ۾ انهن شخصيتن پنهنجو پنهنجو پارٽ بخوبيءَ ادا ڪيو هو.

ڪتاب ۾ هڪ سمرتي (يادگيري) "سنڌي ساهت جي چوياري" ١- ديوان ڪوڙومل چندنمل ٢- رشي ڏيارام گدومل ٣- مرزا قليچ بيگ ۽ ٤- پرمانند ميوارام جي آهي. هو لڳ ڀڳ همعصر اديب هئا. هنن خاص طور سنڌي نثر جي پيڙهه پختي ڪئي. ساڻ ساڻ سماج سڌار لاءِ به سرجوشي ڏيکاريائون ته جنتا ۾ به نئين زماني جي سجاڳي ڦهلايائون.

پروفيسر هنن چئن بزرگ هستين جو چٽ چٽڻ کان پوءِ "سنڌي ساهت جي ٽموڙي" ١- ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ٢- جيٺمل پرسرام گلراجاڻي ۽ ٣- لعلچند امرڏنومل جڳتياڻيءَ بابت ساروڻيون ڏنيون آهن. هي ٽيئي ڄاڻا همعصر ۽ همعمر هئا. ٽيئي به ته پاڻ ۾ سيڻ به هئا. جيٺمل جو پٽ لعلچند جي ڌيءَ پرڻيل هو. هنن ٽنهي ساهت به رچيو ته سنڌي جنتا کي به جاڳايو ته پروفيسر ملڪاڻيءَ جهڙن اديبن کي به همٿايو.

ڪتاب ۾ پروفيسر ستن بزرگ اديبن ڪالسراءِ پنهنجن ٽن اُستادن ١- ٽانا غلام علي ٢- وليرام ٽنڊاڻي ۽ ٣- صاحبسنگهه شاهاڻي جون سمرتيون به ڏنيون آهن، جن سندس شخصيت ۽ علميت تي اثر ڪيو هو. اُزانسواءِ هن پنهنجن چئن همعصر

ليڪن ۱- سرڳواسي کانچند درياڻي ۲- سرڳواسي ليکراج عزيز ۳- سرڳواسي لعلسنگهه اجواڻي ۽ ۴- مرحوم دائود پوٽو جون به سارو ٽيون ڏنيون آهن. ٻهريان ٽي ته پروفيسر جا اصل همڪار ۽ رفيق هئا. هنن جون يادگيريون سچ پچ هنن جي موت لي شرڌانجلي (خراج - عقيدت) جي روپ ۾ آهن.

پروفيسر ملڪاڻيءَ هنن ۱۱ شخصيتن جي جهلڪ ڏيکارڻ سان گڏ ڪجهه پنهنجي آتم ڪهاڻي ته ڪجهه ٻين جي ڪهاڻي به ٻڌائي آهي. هو لکي ٿو، ”مونکي ٽن ڏينهن ۾ چار پايون روزانو خرچي ملندي هئي، جنهن مان هرو دال واري ڪان ٽي پوريون ۽ مٿان روڙ لڳ ۾ دال چٽڻي وٺي کائيندو هو س ۽ باقي پائي شام جو ٻيٺڪ (ڏيارام گدومل جي غريبڙي ٻيٺڪ) ۾ رکائي ... گهر موٽندو هوس ... ديوان ڪوڙومل پنهنجون نياڻيون وديا پرائڻ لاءِ بنگال موڪليون هيون. هو وڪيشن ۾ حيدرآباد موٽنديون هيون ۽ ساڙهيون پائي پردي بنا هوا خوريءَ لاءِ نڪرنديون هيون ته لانگهائن جون اکيون وٽي منجهن اٽڪنديون هيون .... قليليءَ ٽـي .... زميندارن جـي چانهه پارٽي ۾ منهنجو پتا مونکي به وٺي هليو هو... مان ٽاڙ ٽاءِ ڪالر وارو ڪاليجي نوجوان ٻٽيو هوس ... بابي چيو، هل ته مرزا قليچ بيگ سان ملون .... منهنجي واقفيت ڪرايائين .... هن چيو: جوان سنڌي لکندڙ پيدا ٿين ... منهنجو ماسات پرمانند ميوارام رامچنداڻي عيسائي ٿيو، شڪر جو مان ڪجهه وقت مائي آئني بيسنت جي اثر هيٺ ناستڪ ٿيڻ ڪري ڌرم بدلائڻ کان بچي ويس!“

پروفيسر جي اهڙي قسم جي آتم ڪهاڻي ۽ ٻين جي ڪهاڻيءَ جي جهلڪ ”سنڌي ساهت جي تموري“ جي

سمرتين مان ذيل هنن مختصر حوالن مان به ڏسي سگهجي ٿي: ”حيدرآباد سنڌ جي فوجداري گهٽيءَ ۾... ناناڻي گهر سان لاڳيتو ٻيو هڪ گهر هوندو هو.... رالد ڪندي مان ڏسندو هوس ته اندرئين صفحي ۾ هڪ وچولي اوسطا وارو شخص سمورو وقت لکندو رهندو هو... کيس دادو پيرو مل ڪوٺيندا هئاسين .... منهنجي ناني جو ننڍو سوٽ لڳندو هو.... وچولي ڄمار ۾ ٻي شادي ڪئي هئائين، جنهن لسان پٺس ٻرٻڙ رسي هليو ويو هو ۽ سک پنت اختيار ڪري هرنامسنگهه نالو رکايو هئائين (جو پوءِ لائق ليکڪ بڻجي پيو) ...

”سنڌ جي صوبي ۾ پٽي ڪنهن به سياسي اڳوان جي اهڙي شاندار مرحبا نه ڪئي ويئي هوندي جهڙي جيٺمل پرسرام جي، ١٩١٩ ۾.... انگريز سرڪار کيس بغاوت جي قلم هيٺ جيل اماڻيو هو...... جڏهن جيل جو مدو ڪاٽي وطن وريو، تڏهن...... حيدرآباد اسٽيشن تي کيس مکي پريتمداس جي مشهور لنڊيو گاڏيءَ ۾ چاڙهيائون... حيدرآباد جي ٻرک نگرواسين ۽ عملدارن گاڏيءَ مان گهوڙا ڇوڙي پاڻ قطار ناهي گاڏي گهلڻ لڳا!... حيدرآبادواسين جو هجوم، واري وٽيءَ سان جيٺمل سوريءَ کي تخت تي وهاري سندس گاڏي گهليندو هليو... اهڙو عاليشان جلوس سنڌ ۾ ڪو نه نڪتو هوندو. اسين ڪاليجي شاگرد به ٽولي ناهي جلوس ۾ شامل ٿيا هئاسين....

”.. ماهوار رسالن جو باني لعلچند امرڏنومل هو، جنهن ١٩١٤ ۾ ”سنڌي ساهت سوسائٽي“ برپا ڪئي... ان جي مهورتي جلسي ۾ چندو ٻڌم... مونکي لنڊي هوندي يادگيري آهي ته مرزا قليچ بيگ جي ”فيروز دل افروز“ ۽ ”نيڪي بدي“ ۾ سندس (لعلچند جي) سچائي ۽ بردباريءَ وارا پارٽ مونکي ڏاڍو متاثر ڪندا هئا.... ١٩٢٣

۾ سنڌس ناٽڪ ”عمر ماروئي“... ڏهه دفعا ڪن اسٽيج تي آندو ويو، جو اُن زماني جو رڪارڊ هو..“

اهڙيءَ طرح پروفيسر پنهنجي ئي هم عمر ۽ همڪار اَديبن کي شردانجليءَ ۾ چوي ٿو، ”درياڻي... جي.... ناٽڪ ”عجيب انصاف“(۱۹۲۹)۾ ڪن ائڪٽرن جي شخصي ڪاميابي ٿي.... خاص ڪري ڪماري نرمل ميرچندائيءَ جو پارٽ جو هن ننڍڙي ڇوڪريءَ اهڙيءَ ته قابليت ۽ حشمت سان ڪيو جو هڪدم نالو وڃي ويس ۽ سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ پهرين ائڪٽريس ڪري نروار ٿي...... حيدرآباد ۾....... ”زميداري ظلم“ جي ريهرسل تي هيمنداس چنديرام هڪ ڇاهوڪي .... جوان جي مون سان واقفيت ڪرائيندي چيو: هي اٿيئي اسانجو ليکراج عزيز جو حيدرآباد جي مشاعرن ۽ محفلن جو مور آهي. ناٽڪ جا راڳ سڀ هن جوڙيا آهن.... چيم: مرڪي ته سنڌس راڳ ڳائڻ جو موقعو ٿي ڪو نه ملندو، جو پارٽ اٿم پوڙهي هاريءَ جو. ٿنهن ٿي عزيز چيو: ٿنهنجي ائڪٽنگ ئي ڪافي آهي. راڳ جي محتاج ڪانهي ....

”... اجواڻي ۽ آءٌ ڪاليج ۾ همڪلاسي هئاسون. تن ڏينهن ۾ حيدرآبادي ۽ غير- حيدرآبادي شاگردن وچ ۾ سخت نفاق هوندو هو، پر اسين ٻئي دوست هئاسون ۽ ان نفاق کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسون.“

مطلب ته ”ساهتڪارن جون سمرتيون“ ڪتاب ۱۴ اهم شخصيتن بابت ساروڻين سان گڏ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي مختصر آتم ڪهاڻيءَ ۽ ڪچهريءَ جي ڪهاڻيءَ جو مٺو ميلاپ به آهي.

”جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ جون يادون“

پروفيسر جي نظماڻي نثر جي هن مجموعي ۾ ڪل ٦٠ رچنائون آهن، جنهن مشاهدي ماڻڻ، لکڻ ۽ چوڻ جي

وقت ۾ وڏي وڇوٽي پيل آهي، جيئن خود ڪتاب جي سري مان به پڌرو آهي. پروفيسر به مهاڳ ۾ لکيو آهي ته ”جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ ۾ ياد ڪري قلمبند ڪيا اٿم.“

حقيقت ۾ هن صنف لئي قلم آزمائيءَ جي شروعات ۾ پروفيسر، سنڌ ۾ ورهاڱي کان اڳ ئي ڪئي هئي. هن گرديو ٽئگور جي ڪوتائن جي مجموعي ”گارڊنر“ جو ترجمو نظماڻي نثر ۾ ڪيو هو. اهو اهڙي قسم جو پهريون ڪتاب هو جنهن جو نالو رکيو هئائين ”پريت جا گيت.“ ليڪن ”جواني جا جذبا“.... سندس اصلوڪو مجموعو آهي.

ان ۾ ڀانت ڀانت جا جذبا آهن. اهي گهڻا انساني سونهن ۽ پيار ۽ ڪجهه قدرتي حسن ۽ سماجي رشتن سان واسطه آهن. سراسري طور نه جذبا فاحش يا اگهاڙا آهن ۽ نه وري انهن جو اظهار ڪو اهڙي قسم جو آهي. انهن ۾ نه اجايو مبالغو (جيئن جذبات جي اظهار ۾ سدائين اهڙو امڪان رهندو به آهي) ۽ نه وري مبهمتا آهي. البت ان ۾ بي باڪائي ۽ صاف گوئي، سچائي ۽ نفيسائي آهي. نزاڪت ۽ صداقت آهي. نه جسماني ۽ نه سماجي ڇڙواڳيءَ جو ڪو احساس ٿو پيدا ٿئي.

هنن رچنائن ۾ جتي استريءَ جي جدا جدا اوستائن جا رنگبرنگي روپ آهن، اتي پرش جي من - اسٿتيءَ جا به عجيب غريب عڪس آهن. ڪي اهڙيون رچنائون ته اصل معنيٰ پريون مٿي ڪهاڻيون بيٺون لڳن. انهن ۾ جذبات ۽ حقيقت جو مٺو ميلاپ آهي ته سماجڪ آديش ۽ منووگيانڪ سچ به آهي. مثلا ١- ڪل خوشي جي ڪشش ٢- ماتاپٽي جو مشاهدو ٣- سونهن جي سرگس ٤- ديوي ۽ انسان ٥- اوائل ٦- دردناڪ زبان، سرن واريون رچنائون.

هنن رچنائن ۾ جوانيءَ جا جذبا ۽ پيريءَ جون يادون

نهايت عمديءَ عبارت ۾ ۽ ننڍين ننڍين جملن واري رنگين ۽ روچڪ ٻوليءَ ۾ ڏنل آهن. ڪٿي ڪٿي ته اهڙيون سهڻيون تشبيهون آهن ۽ خوبصورت تصوير ڪشي ڪيل آهي جو دل جي جذبن وارا نظارا اصل اکين آڏو اچي ٿا بيهن. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي نظم جي مڌرتا جي ڪمي ڪٽڪي ٿي ۽ نثر جي سرلتا جي زيادتي ڪائي ٿي. باوجود ان جي نظماڻي نثر جو هي ڳٽڪو سنڌي ساهت جو هڪ سهڻو ڳهڻو آهي.

باب (۱۱)

سنڌيت جي هلچل جو رهبر

ڀارت ۾ ورهاڱي کان پوءِ وارو دؤر سنڌي ساهت لاءِ هڪ سونهري دور ليکجي ٿو. هن ننڍي دور ۾ اسان جي ساهت جي هر ڪنهن شاخ، ورهاڱي کان اڳ واري وڏي دور کان به گهڻي ترقي ڪئي آهي. ان بينظير ترقيءَ جي ناٽڪ ۾ هڪ بزرگ اديب جنهن گويا ناٽڪ جو رول ادا ڪيو، سو هو پروفيسر منگهارام اڌارام ملڪاڻي. هن نه صرف پاڻ ساهت سرجيو، پر ٻين ليکڪن کي به همٿايو ته نون نون ساهتڪارن کي سنئين دڳ لڳائڻ لاءِ به اُدم ڪيو. ليڪن ان سڀ کان وڌيڪ پروفيسر، سنڌي ساهت ۽ سنڌيت-هلچل جو هڪ رهبر طور ڪم ڪيو.

اها هلچل بمبئيءَ جي سنڌي ساهت منڊل طرفان شروع ٿي هئي. اها ڀارت ۾ سنڌي ليکڪن جي پهرين ساهتڪ ۽ سڀيتڪ سنسٿا هئي. اها ترقي پسند اديبن ۽ پروفيسر ملڪاڻيءَ ۽ ڪن ٻين گڏجي جنوري ۱۹۴۹ ۾ برپا ڪئي. پروفيسر ان جو جنم داتا پريزيڊنٽ ٿيو. منڊل ۾ الڳ الڳ اديبن کي يڪشمت ڪرڻ جي هنجي رهنمائي ڏسي کيس هر سال پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. جڏهن ۱۹۶۲ع ۾ هو ڪاليج مان رٽائر ڪرڻ تي ڪلڪتي وڃي رهيو ته منڊل ٽورن سالن ۾ ئي بند ٿي ويو.

پروفيسر جي پرڌانپڻي هيٺ منڊل ۱۴ سالن تائين سنڌي ساهتڪ ۽ سڀيتڪ سرگرمين جو مکيه مرڪز رهيو. منڊل

طوفان هو جنهن تي ادبي ڪلاس ٿيندو هو. اُن ۾ نه رڳو بمبئيءَ ۽ سنڌو نگر (اُلهاس نگر) جا پر ٻاهريان ليکڪ به پنهنجون رچنائون اچي پڙهندا هئا يا پڙهڻ لاءِ موڪلي ڏيندا هئا. ڪيترن موقعن تي خاص ساهتڪ وشين تي بحث لاءِ مقالا به پڙهيا ويندا هئا انهن سڀني تي ادبي ڪلاس ۾ تنقيد، تبصرو يا رائزني ڪئي ويندي هئي. اُن مان نون ليکڪن جي رهنمائي ٿيندي هئي ته پڪن پختن ليکڪن کي به مدد ملندي هئي. اُن ۾ پروفيسر جو هڪ تمام اهم رول هوندو هو. هو صدارت ڪندڙ جي ناتي بحث جو پويون پائيندي پنهنجن موزون، منصفاڻي ۽ مدبراڻي راين ۽ ويچارن سان ڏاڍو متاثر ڪندو هو.

هن منڊل ۾ پروفيسر ڪانسواءِ لعلچند اَمرڏنيمل، اُمرلعل هنگوراڻي، پروفيسر گيهومل مولچنداڻي ۽ ليکراج عزيز جهڙا بزرگ به ڀاڱو وٺندا هئا، پر ڪن ٻين بزرگ اديبن کي نوجوان اديبن سان پروفيسر ملڪاڻيءَ جو ورتل دوستاڻو ۽ برابري وارو رخ نه وڻندو هو. پر پروفيسر کي اُن جي پرواهه نه هئي.

هي سنڌي ساهت منڊل ئي پهرين سنسٿا هئي جنهن سنڌي ٻوليءَ کي ڀارتي جوڙجڪ ۾ ٻين ڀارتي ٻولين سان گڏ تسليم ڪرائڻ لاءِ هلچل شروع ڪئي. منڊل طرفان جيڪا ڊسمبر ۱۹۵۱ ۾ ساليانې ڪانفرنس ڪئي وئي، ان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ڀارتي جوڙجڪ ۾ داخل ڪرڻ جي طلب جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو. ان کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ منڊل جي پنجن ترقي پسند ڀائرن - گوبند مالهي، گوبند پنجابي، اي. جي. اُتم، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ موتي پرڪاش جي هڪ ڪاميٽي ٺاهي وئي. انکي ٽن مهينن اندر هلچل هلائڻ بابت ڪنوينشن جو ڪم رکيو ويو. ان بعد پروفيسر

ملڪاڻيءَ جي صدارت ۾ ۱۹۵۵ جي آخر تائين هن هلچل بابت ٽي ڪانفرنسون ڪوٺايون ويئون. *

ڊسمبر ۱۹۵٦ ۾ سنڌيت جي هلچل کي پروفيسر ۽ منڊل جي ڪن مکيه ليکڪن جي آدم سان خاص استرڳي ملي. ان وقت دهليءَ ۾ ڀارتي ايشيائي ليکڪ ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي، جنهن جو مهورت جواهرلعل نهروءَ ڪيو هو. ان ۾ پروفيسر ملڪاڻي جي اڳوانيءَ ۾ سنڌي ليکڪن جي هڪ وڏي سفارت شريڪ ٿي هئي جنهن ۾ پروفيسر رام پنجواڻي، پرسرام ضيا، ارجن شاد، اي. جي. اُتم، سندري اُتمچنداڻي، مولي پرڪاش، موهن ڪلپنا، ڪلا پرڪاش، موهن گيهاڻي، جيوت چرت، هري پنڪج ۽ گوپ گولاڻي هئا. هي سڀ سنڌي ساهت منڊل سان وابسته هئا، جنهن کي ئي هن ڪانفرنس لاءِ باقاعدي ليمن آيل هئي.

پروفيسر ملڪاڻيءَ سنڌي سفارت جي اڳوان جي حيثيت ۾ ڪانفرنس اڳيان سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي اتهاس ۽ وڪاس تي نهايت اثردار تقرير ڪئي. هي پهريون دفع هو جو ڪنهن انتر راشٽري ڪانفرنس ۾ سنڌين جي آواز کي ٻڌو ويو هو. ڪانفرنس جي جدا جدا بيٺڪن ۾ به پروفيسر ڪالسواءِ ٻين ليکڪن به ڀرو ورتو ته پارٽي ٽوڙي عالمي ٻولين جي ليکڪن سان سنڌي ٻولي، ساهت ۽ جاتيءَ بابت خيالن جي ڏي وٺ ڪئي ۽ مشاعري ۾ سنڌي ڪوتا کي به شامل ڪيو ويو.

پروفيسر ملڪاڻيءَ راشٽرپتي ڊاڪٽر راجيندر پرساد طرفان سيني ڊيليگيٽن کي ڏنل پارٽيءَ وقت، خاص ورتل ملاقات ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪار طرفان پارلي جوڙجڪ ۾ داخل

* نئين دنيا مخزن نومبر ۱۹٦٦

ڪرڻ لاءِ زوردار اپيل ڪئي. اُن بعد ئي سنڌي ٻوليءَ کي ساهت اڪاڊميءَ العامن لاءِ تسليم ڪيو ۽ آل انڊيا ريڊيو سنڌي پروگرام ڏيڻ قبوليو هو. اهي ٻه وڏيون ڪاميابيون مليون جن اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ، ساهت ۽ سنڌيت جي ترقيءَ ۾ وڏي مدد ڪئي.

ڪانفرنس اندر ٽوڙي ٻاهر دهلي شهر ۾ جدا جدا سنڌين جي بستين ۾ ٻمبئي جي ليکڪن کي مليل دعوتن وقت ٻه پروفيسر ملڪاڻيءَ جي سنڌيت جي حق ۾ ڪيل تقريرون دهليءَ جي سنڌين تي ڏاڍو اثر ڪيو. اُن جو نتيجو اهو نڪتو جو دهليءَ ۾ سنڌيت جي سجاڳيءَ جو گويا سيلاب اُٿلي پيو. اُنجو اظهار دهليءَ جي اُن وقت جي سرگرم سائي ۽ اُسرندڙ اديب ليکڻ نهالچنداڻيءَ جي ”هندواسي“ هفتيوار ٢٠ جنوري ١٩٥٧ واري پرچي ۾ ڇپيل ليک ”هاڻي دهلي جاڳي آهي“ ۾ ڪيل آهي. هن لکيو آهي:

”.... سفارت جي اڳوان ۽ سنڌي نثر جي ودوان پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جهڙا بزرگ، اُتم جهڙا آلوچڪ، سندري اُتمچنداڻيءَ ۽ ڪلا پرڪاش جهڙيون ليکڪائون، پرسرام ضياءَ، موتي پرڪاش، ارجن شاد پارا نوجوان شاعر حاضر هجن، اُتي ڀلا روح کي راحت ڇو نه اچي! من کي موج ڪيئن نه اچي!.... رڳو اسانجي مٺڙي سنڌي ٻوليءَ کي ڀنهنجي ديس جي تسليم ڪيل ٻين ٻولين ۽ ايشيائي ساهتڪارن ۾ مقبوليت ملي ۽ اُنهنکي سنڌي ڀاشا جي ارچ ساهت جي شاهوڪاريءَ جي سڌ پوي، فقط ان ليک ۽ ساراهه جوڳي ڀاونا ۽ لگن کان متاثر ٿي، ڀنهنجي ڳنڍ جا پاڙا خرچي ٻه ٻمبئيءَ کان کهي راڄڌانيءَ ۾ آيا.... ٨ سال اڳ ٻمبئيءَ جي سنڌي ڪلاڪارن ۽ ساهتڪارن سنڌي ڀاشا، ساهت، ڪلا، سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ کي زندهه رکڻ لاءِ جيڪو ٻه اوائلي اُدم ڪيو ۽ اڄ ڏينهن

ٽائين برابر ڪندا رهيا آهن، اهو وسارڻ جو ناهي... هاڻي دهليءَ جي سنڌين ۾ ٻه آساهه جاڳيو آهي... هاڻي دهليءَ جي سنڌي جنتا... ڪنيڪرڻ جي ننڊ مان سجاڳ ٿي آهي."

سنڌين جي ميڙن ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جي ڪيل تقريرن جو حوالو ڏيندي ليک وڌيڪ لکي ٿو، "پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ ايشيائي ليکڪن جي ڪانفرنس ۾ ٻين ڀاشائن جي ساهتڪارن لاءِ سنڌي ساهت بابت ڀلي چڱي اثر ۽ پنهنجن آزمودن جو ذڪر ڪندي اميد ظاهر ڪئي ته سنگٺت (متحد) ٿيڻ سان ۽ پاڻ ۾ خواهه پنهنجن ايڪڙن ۾ سنڌي ڀاشا لاءِ قرب جاڳائڻ ۽ پيار پيدا ڪرڻ سان ڪڏهن ڏينهن نيٺ اسين سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿينداسين."

۽ اها ڪاميابي ان ايشيائي ليکڪ ڪانفرنس جي ٻرڻن ڏهن سالن بعد ملي. ان لاءِ ٿورن ڪوشش ١٩٥٧ جي ڊسمبر ۾ دهليءَ ۾ ٿيل سنڌي ٻولي ڪنوينشن سان ٿي. تنهن کان پوءِ بمبئيءَ ۾ ١٩٥٨ ۾ ۽ ناگپور ۾ ١٩٥٩ ۾ سنڌي ساهت سميلن ٿيا. ناگپور سميلن جي ساهتڪ ٻيٺڪ جو سڀاپتي هو پروفيسر. پر سڀ کان وڌيڪ اهم ڳالهه ان سميلن ۾ اها ٿي، جو پهريون دفعو سنڌين جي هڪ مرڪزي سنستا "اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا" اچي جنم ورتو. انجو جنرل سيڪريٽري ٻه سنڌي ساهت منڊل* (بمبئي) جو ان وقت جو جنرل سيڪريٽري اي. جي. اتم مقرر ٿيو، جنهن لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سان خاص صلاح ڪئي وئي. ٻئي سال ان سڀا جو ساڳيو جنرل سيڪريٽري ۽ پريزيڊنٽ پروفيسر ملڪاڻي چونڊيو ويو، گانڌيڌام سميلن وقت، جنهن جي هن صدارت ڪئي.

ان گانڌيڌام ڪانفرنس ۾ پروفيسر صدارتي تقرير ۾

سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي ڪانسواءِ، سنڌي تعليم، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ جي مسئلن کي مٿهن ڌيان تي زور ڏنو ۽ سنڌين، خاص ڪري نوجوانن ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سڪ پيدا ڪرڻ جو پيغام ڏنو. ان ڪم لاءِ هن اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا کي ئي موزون مرڪزي سنستا سمجهيو ۽ چيو تہ اُن کي "ڀاڻ سخت پتوڙڻو پوندو." □

سڀا سچ پچ ننڍ ڇهہ سال اڳتو ڀاڻ پتوڙيو جو هندسرڪار سنڌي ٻوليءَ کي آئين جي جوڙجڪ ۾ داخل ڪيو. پروفيسر ملڪاڻيءَ جي پريزيڊنٽيءَ واري شروعاتي سال ۾ ئي اکل ڀارت سڀا سڄي هندستان ۾ "چيٽي چنڊ ڏينهن" سنڌيت ڏينهن ڪري ملهائڻ جو سڏ ڏنو جو اڄ ڏينهن تائين ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهليل سنڌي ملهائيندا اچن ٿا.

پروفيسر ملڪاڻيءَ سنڌي ساهت منڊل جي پريزيڊنٽ جي آيامڪاري ۾ نہ صرف ساهت ۽ ٻوليءَ جي پر ڪلچرل هلچل جي بہ رهنمائي ڪئي. منڊل جي ساليانين ڪانفرنسن ۾ سنڌي گيت، سنگيت، ناٽڪ ۽ نرت جا اسر ڏنا ويندا هئا. پر پوءِ اُنهن جي وڌندڙ مقبوليت ۽ اَهميت محسوس ڪري منڊل جي باليڪارن سنڌي ڪلاڪارن جون ٻہ سنستائون برپا ڪيون. هڪ سنڌي ڪلاڪار منڊل ١٩٥٩ ۾ ۽ ٻيو سنڌو ڪلا منڊر ١٩٦٠ ۾، اهي ٻئي سنستائون اڄ تائين هلن پيئون.

ليڪن جڏهن سنڌيت جي مکيہ مرڪز ممبئيءَ ۾ اسانجي اَدبي، تهذيبي ۽ تمدني تحريڪ تيزيءَ سان وڌي رهي هئي، جنهن لاءِ پروفيسر جي سرگرم سرپرستيءَ جي سخت ضرورت هئي، تڏهن هو پروفيسر جي عهدي تان رٽائر ڪري

□ هندستان روزاني ٣٠- آڪٽوبر ١٩٦٠

١٩٦٤ ۾ وڃي ڪلڪتي رهيو. ان هوندي به هن نه رڳو ڪلڪتي ۾ سنڌيت جي هلچل کي همٿايو، پر بمبئيءَ جي ساهتڪارن، ڪلاڪارن ۽ ٻين سائين سان چٺي پٽائيءَ رستي ۽ ڪڏهن ڪڏهن بمبئيءَ به اچي لهه وچڙ قائم رکي ته رهنمائي به ڪئي.

حقيقت ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ بمبئيءَ جي سنڌين طرفان ملِيل الوداعي آڇيان واري ميڙ ۾ ڳالهائيندي چيو هو ته هو سڄي عمر سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪندو رهندو، پرنسيپال ايل. ايڇ. اجواڻيءَ جي صدارت هيٺ ٿيل اُن ميڙ ۾ پروفيسر چيو هو، ”هي منهنجي لاءِ ٻيو دفعو پاڙون پٽجڻ ٿيندو. منهنجي خيال ۾ هر انسان جون ٽي مائٽون ٿينديون آهن. هڪ، جا جنم ڏيندي آهي، جا ڪيتري عرصي کان ڇڏي ويم. ٻي جنم ڀومي، جنهنکي ڇڏڻ ڏکيو، پر انکي پڻ الوداع ڪيم ۽ ٽيئي کان وڌيڪ آهي ماتر ڀاشا. هاڻي اهائي ماءُ رهجي ويئي آهي ۽ سڄي عمر اُن جي شيوا ڪرڻ چاهيان ٿو.“ *

پروفيسر سچ پچ آخرين گهڙيءَ تائين پنهنجي ماتر ڀاشا سنڌيءَ جي شيوا ڪئي. جڏهن ٿي هو بمبئيءَ مان ڪلڪتي ويو، تڏهن ٿي اُتي سنڌيت جي هلچل جي سوڀ ڪرڻ سان گڏ اتان هڪ ٻئي پٺيان ساهتڪارن وٽان پهتل ڪتابن جون سمالوچنائون ۽ آلوچنائون لکيون. هن گڏو گڏ سنڌي مخزن، رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپيل ڪن غلط يا غير ـ صحتمند ڳالهين تي راءِ زني يا رد قد لکي پئي موڪليا ته ساهتڪارن کي به جام خط لکي ساڻن نه رڳو رچنائن بابت، پر ساهتڪ ۽ سنڌيت جي هلچل بابت ويچار ونديا آهن. البت ان عرصي ۾ پروفيسر کي بيماريءَ جون زبردست ڇڪتون به لڳيون جو

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار ٢٢ اپريل ١٩٦٤

هر ڇپيل وقت لکيل رچنا کي هو آخرين سڌيندو هو جيئن نئين دنيا ۾ مئي ١٩٦٨ جي پرچي ۾ لکيل مضمون، ١٩٧٥ ۾ ڇپيل ناٽڪي مجموعي ”آخرين پيت“ ۽ ١٩٧٩ ۾ ڇپيل ”سمنڊ جي گجگار“ مجموعي اڳيان لکيل مهاڳن ۾ به لکيو هئائين. ان مان ظاهر آهي ته پروفيسر پريا ڏهه ٻارهن سال بيمارين جو مقابلو ڪندي به ته برق اوستا ۾ به قلم هلائيندو رهيو ۽ ساهتڪارن جي به سونهپ ڪندو رهيو. آخر ڪئن جي ٻوڙاڻ ۽ دل جي بيماريءَ هوندي به هو آگسٽ ١٩٨٠ تي بمبئيءَ ۾ ساهتڪارن ۽ ساٿين سان روح رهاڻ (آخرين دفعو) ڪرڻ ۽ پنهنجي آلوچنائن ۽ سمالوچنائن جي مجموعي ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو“ جو مهورت پنهنجن هٿن سان ڪرڻ لاءِ آيو.

سيپٽمبر ١٩٨٠ تي سنڌو ڪلا مندر (بمبئي) طرفان سنڌي ناٽڪ شتابدي جي موقع تي سنمان ڪيو ويس. ڪيس ڏال مالپتر ۾ ”جديد ايڪانڪي جو جنم داتا“ ۽ ”ورهاڱي بعد سنڌيءَ جي ترقيءَ جو هڪ بزرگ رهبر“ ڪوٺيو ويس. دهليءَ ۾ به ان موقعي تي سنڌو ڪلا سنگم طرفان ڪيل سنمان لاءِ عليل طبعيت ڪري وڃي نه سگهيو. آڪٽوبر ۾ پوني ۾ سنڌس خوب سنمان ڪيو ويو. بمبئيءَ ۾ ديهانت تائين روزانو اديبن سان روح رهاڻ ڪندو رهيو ته سنڌي ڪتاب، اخبارون ۽ مخزنون پڙهندو ۽ راءِ زني ڪندو رهيو. آخر قلم هلائيندي ٨٤ ورهين جي عمر ۾ ١- ڊسمبر ١٩٨٠ تي وڃي ساس سڪالو ٿيو. ائين سنڌيت جي هلچل جو سورهيه سونهون سدائين لاءِ سمهي پيو.

باب (١٢)

اعليٰ شخصيت

پروفيسر ملڪاڻي نهايت شاندار ۽ قربدار شخصيت جو مالڪ هو. جهڙوئي شڪل شبيهه جو سهڻو هو، تهڙوئي سادگيءَ، سؤمان ۽ سهنشيلتا جو مجسمو هو. جيتوڻيڪ هن هڪ وڏ گهراڻي عاملڪي خاندان جي زميداري ڪٽنب ۾ جنم ورتو هو، جتي رهڻي ڪرڻي نهايت ٺٺيدار هئي، پوءِ به هن پنهنجي خانداني وڏائي ۽ امير جي لڪ پوڻ نه ڏني. پوشاڪ، پهراءُ، توڙي هلت چلت ۾ سڌو سادو ۽ صاف سٿرو رهيو. قومي هلچل وقت ڪاليج ۾ نيڪٽاءِ ۽ فل سوٽ پائڻ ڇڏي، ڪالر بند ڪوٽ واري سادي پوشاڪ پائڻ شروع ڪيائين جا آخر تائين پائيندو رهيو. ولائت ۾ به اُن پوشاڪ ۾ گهمي آيو.

هو نهايت وڏائي ۽ ذات پات جي ڀيد ڀاو کان ته بلڪل بالاتر هو. ان ڪري جڏهن ڪاليج جي زماني ۾ حيدرآبادي ۽ غير- حيدرآبادي شاگردن جي وچ ۾ سخت نفاق هوندو هو، ته پاڻ حيدرآبادي هوندي به غير- حيدرآبادي ايل. ايڇ. اجواڻيءَ سان دوستي رکي ڏيکاريائين ۽ ان نفاق کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هو برابريءَ ۽ هڪجهڙائيءَ واري ورتاءَ جو جنسي ڪوڏيو هو. ان ڪري هو پنهنجن شاگردن سان به ڪاليج کان ٻاهر دوستاڻو ورتاءُ ڪندو هو. پاڻ کان گهڻي ننڍي عمر وارن ليکڪن سان به سرڀڪو تي ويهي ويچار ونڊيندو هو. هن ٻڌي کان ٣٠ کن سال

بزرگ هوندي به ڪيس پنهنجو دوست سڏيندو هو ته صلاح مصلحت به ڪندو هوس. پروفيسر جي ان وهنوار لي ڪن بزرگ اديبن کي عجب به لڳندو هو ته انڪري هنجي لوڪ پريتا لي رشڪ به ٿيندو هون.

حقيقت ۾ پروفيسر پنهنجيءَ شخصيت لي ڪنهن به طرح زميداري ذهنيت جو ذرو به اثر پوڻ نه ڏنو. هن نه رڳو پاڻ کي عيش عشرت کان پري رکيو، پر سدائين ڪفايت سان زندگي گذاريائين. ايتري قدر جو پنهنجي ناٽڪي ڪلا جي پياس ٻجهائڻ لاءِ هڪڙا فلم ڏسندو هو ته سستيءَ ٽڪيٽ سان. پوءِ ڀلي ڪٽي هو پروفيسر جي پدوي رکندڙ ڇو نه هو. سگريٽ به ڇڪيندو هو ته سستي اگهه وارو. نوان نوان ڪتاب وٺندو هو ته به سستي ايڊيشن وارا. مگر جي اهي مهانگا ملندا هئس ته اهي بدران جهونن ڪتابن وارن دڪانن تان ڳولهي آڌوراٽا وٺي ايندو هو. مطلب ته پنهنجون گهرجون گهٽ ۾ گهٽ خرچ سان پوريون ڪرڻ چاهيندو هو. ان ڪري جيڪڏهن هن کي ڪا ٿوري گهڻي تڪليف به ٿيندي هئي ته اها صبر ڪري سهي ويندو هو. چوندو هو ته آهي گندي، آهي سيءَ .... پر ان سهنشيلتا جي ڪري کيس ڪجهه وڌيڪ محنت ڪرڻي پوندي هئي ته اها خوشيءَ سان ڪندو هو، جنهن ڪري پنهنجي سڀني سان سمجهوتو نه ڪرڻو پويس. پنهنجي پيسيءَ جي جيتري ٿي محنت ڪري پنهنجي آدرپورتا پاڻ ڪرڻ لڳو هو. پيءُ جي ڪمائيءَ يا ملڪيت ۾ ڪڏهن اک نه رکيائين.

هڪ ڪلاڪار جي ناتي پروفيسر ملڪاڻي قرب جو ته اصل ڪنل هو. ننڍي هوندي کان ئي رومانٽڪ طبيعت جو هو. نه فقط ناٽڪي اسٽيج تي رومانٽڪ رول ادا ڪيائين، پر زندگيءَ جي کيل ۾ به خوب نيڀهن جا ناتا ڳنڍيا هئائين.

هن پنهنجي خيالن جي ان پهلوءَ تي روشني وجهندي هڪ ليک ۾ لکيو آهي، ”شيڪسپيئر، شيلي ۽ ٽئگور وانگر مون به لکڻ شروع ڪيو پيار ۽ درد جي اثر هيٺ. پر اهو محبوب ڪهڙو هو؟ ۱۹۱۴ع ۾ ڪراچي ڪاليج ۾ ايف.اي. پڙهڻ ويو هوس. خوش نصيبا اهو پهريون سال هو جو ڪاليج ۾ گڏيل تعليم شروع ٿي، يعني اسانجي ڪلاس ۾ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گڏ پڙهڻ لڳا. ليڪن ٽن سؤ ڇوڪرن ۾ ڇوڪريون فقط ٽي هونديون هيون. جنهنڪري ڪاميابيءَ جي اميد بلڪل گهٽ هوندي هئي. مگر وڏي ڳالهه ته، ان شروعاتي زماني ۾ جنس جي گڏجڻ ملڻ تي اهڙي ته سخت بندش هوندي هئي، جو هاڻوڪيون ڪاليجي حالتون ڏسي رشڪ پيو ٿئي .. .... پر مزاج، جو لڙڪپڻ کان عاشقاڻو هو، سو ڪيئن تائين دل ٿي دل ۾ پوسائي سگهبو؟ ڪٿي ته نڪري ڦاٽ کائيندو- پوءِ هتي نه ته هتي. قدرتي طور ٻيءَ جنس سان محبت ونڊڻ جا دروازا جيڪڏهن بند هئا ته هم- جنس ڏي هرڪو هارڻ ٿي روڪ پيل ڪانه هئي. تنهنڪري ان زماني ۾ رواج هوندو هو جو ڳڀرو نوجوان هڪ ٻئي ۾ پيار ڀريون دوستيون رکندا هئا. بلڪ ڪيترا ماستر ۽ پروفيسر پڻ منهاڇون سنگتين مان سڪون لاهيندا هئا، جن مان ڪن ۾ ته نفس جي بوءِ به ڪانه هوندي هئي. خود منهنجو ٿي هڪ ماستر مونکي نفيس پيار ڪندو هو ۽ اڃا تائين منهنجو دوست آهي، پوءِ مون به هڪ سهڻي سنگتيءَ سان نينهن لاتو ته ڪهڙي اڻ ٺهه خطا ڪيم... مونکي ته اڄ هن ڪرڙي اوستا ۾ اُن جون مٺيون يادگيريون آهن .... *

ان نينهن جي ناتي کي پروفيسر هڪ ٻئي ليک ۾ هيئن

---

* نئين زندگي مخزن، ڊسمبر 1951

ياد ڪيو آهي: ”ساڳئي سال وئڪيشن ۾ حيدرآباد آيس ته پنهنجي جهولي هاءِ اسڪول جي اختياري وارن زور رکيم ته اسان جي نئين سالياني اسڪولي جلسي لي هڪ جهوني شاگرد جي حيثيت ۾، ٻيو ڪو مذاقي پارٽ ڪري ڏيکار... ڏاڍي شد مد سان پارٽ شروع ڪيم. پر منهنجو ڌيان وڃي ناظرن جي انبوهه ۾ ڪتو، جتي منهنجون اکيون قطار قطار ڪري اُن دوست کي ڳولڻ لڳيون، جنهن سان ڪاليج ۾ ناتو ليڻهن لائو هوم ۽ جنهن کي پنهنجي ڪاميابي ڏيکارڻ لاءِ ليمب ڏني هئم. پر اُن انبوهه ۾ اها سندر صورت نه ڏسي منهنجون متيون منجهي ويئون، دل هارجي ويئي. پارٽ مان ڌيان نڪري ويو ۽ ٻه چار ڪوڪلا لفظ چئي، ٻت ٻت ڪري بيهي ويس... پارٽ بهه وسري ويو، سو هٻڪي هٻڪي منهن ڦلهڙو ڪري، اي شرمو ٿي، موٽي اندر هليو ويس ۽ ٻنيان سيٽيون ۽ ڪيڪن جي ڌم لڳي ويئي. پنهنجي پت به وڃايم، جهولي اسڪول جي فضيحتي به ڪرايم. ٻيراج ڪرپالاڻيءَ سان ٻهرئين ڪاليجي پيار جي ڳري قيمت ادا ڪيم...“ *

پروفيسر جو پيار رڳو جنس مذڪر لاءِ محدود ڪونه هو. هنجي رومانٽڪ طبعيت جنس مونث لي وڏيڪ مشتاق هئي، جئن ”جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ جون ياديون“ ڪتاب مان به پڌرو آهي. هڪ اهڙي جوانيءَ جي زماني جي پريتما کي پنهنجي پريم ڪٿا جو لکيل ڏنِ ايڪانڪين جو سلسلو ”سمنڊ جي ڪچڪار“ اَرپڻ ڪري اَمر ڪيو ائس. اِهو ڪتاب جو ١٩٧٩ ۾ ڇپيل آهي، سو ڏيکاري ٿو ته پروفيسر پنهنجيءَ اُن پريتما جي پيار کي ڇهاڙيءَ لاءِ نه وساريو هو. شايد ان محبتي مزاج ڪري هن پنهنجي مڪمل آتم

* سنڌا مخزن، نومبر - ڊسمبر ١٩٥٧

ڪهاڻي نه لکي هئي، جنهن پنهنجيءَ پاڻيءَ مسز ريتا شهاڻيءَ کي ديهانت کان صرف هڪ مهنو اڳ، ڪيل روح رهاڻ ۾ ٻڌايو هئائين. هوءَ لکي ٿي، ”مون پڇيو مانس، توهان پنهنجي جيون - ڪٿا ڇو نه لکي؟ جواب ڏنائين: گهڻن ئي ماڻهن مون کي چيو ته لک ۽ مان لکي سگهان ها، پر ڪاهلي ڪيم. خبر اٿيئي، مون چار دفعا پيار ڪيو هو! تڏهن محسوس ڪيم ته دادا جي زندگيءَ جو اهم پهلو پيار ئي هو.“ *

واقعي پروفيسر جي شخصيت کي دلڪش بڻائڻ ۾ پيار برابر اهم رول ادا ڪيو هو. ليڪن هن جو اول ۽ آخرين پيار پڙهڻ سان هو، ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون ڪتابن جي ورقن ورائڻ سان هو. عجب ته اهو جو جيڪي به ڪتاب وٺندو هو ۽ جيڪي به وٽس ايندا هئا، سي سڀ نه رڳو پڙهندو هو، پر انهن تي نشان به ڪري پنهنجا تاثر لکي ڇڏيندو هو. ڪيترائي دفعا ليکڪن کي پنهنجا اهي تاثر لکي به موڪليندو هو ۽ ڪي وري سمالوچنا ۽ آلوچنا جي روپ ۾ ڇپائيندو هو. پروفيسر انهن ۾ خوبين جو جيڪڏهن کليءَ دل سان داد ڏيندو ته خامين کي به صفا نظر انداز نه ڪندو هو.

اصل ۾ پروفيسر کي ڪتابن صحيح نموني ڪتب آڻڻ جي ڪلا هئي. هو انهن مان آنند ۽ گيان پاڻ به پراپت ڪندو هو ته اهو ٻين سان به ونڊيندو هو. سچ ته هن جيون جو پورو پورو آنند ماڻڻ ٿي چاهيو. ريتا شهاڻيءَ ان سلسلي ۾ لکي ٿي ته ”هڪ دفعو مون کيس (ملڪاڻيءَ کي) ڊاڪٽر خوبچنداڻيءَ کي چوندو ٻڌو ته، مان هنن لذيذ علتن (سگريٽ ۽ وسڪي) کي ڇڏي نه ٿو سگهان. انهن مان لذت وٺي، مٿان گوريون کائي سمهي پوندو آهيان.“ *

* رچنا، ٽماهي مخزن، جنوري - مارچ ١٩٨٢

اُئين ڪونهي تہ سگريٽ يا وسڪي ڪا هن لاءِ سچ پچ علت هئي. پر پروفيسر اُنهن جو ٻہ ٻورو ٻرو لطف ماڻڻ ٿي چاهيو. اسان ليکڪن سالن جا سال ڪيس سنڌي ساهت منڊل جي هفتيوار اَدبي ڪلاس ۾ سگريٽ تہ ڇا پر ننڍي سنهي هندستاني ٻيڙي بہ ڇڪيندو ڏٺو هو. مگر هو اُن مان بہ ڀرپور آنند وٺندو هو ۽ ايئين اها ڇڪڻ نہ بند ڪندو جيئين هٿ نہ سڙڻ لڳنس.

پروفيسر ملڪاڻيءَ، هن منڊل جي پريزيڊنٽي جي دؤر ۾ اسان ليکڪن کي لطف وٺڻ لاءِ جدا جدا جڳهين جا جيترا شغل ڪرايا، اوترا مشڪل سان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيا هوندا سين. پاڻ تہ آخرين وقت تائين اهڙا شغل، خاص ڪري پهاڙين جا ڪندو رهيو. ديهانت کان هڪ مهنو ڪن اڳ مهابليشور جو سفر ڪرڻ لاءِ ڪار ۾ ويٺي ويو تہ پهاڙي رستي ۾ ٿو چوي "گاڏي ڀلي آهستي هلاءِ، مان رستي جي هر انچ جو آنند وٺڻ ٿو چاهيان."*

اهو صاف ڏيکاري ٿو تہ پروفيسر زندگيءَ کي سک ماڻڻ جي وستو ڪري ٿي مڃيو. ان ڪري ئي هو سک درسي (آشاوادي) هو. سنڌي ساهت منڊل ۾ ٿوري پنهنجن چيمل ويچارن ۾ هو پنهنجي سک درسي سڀاءَ جو ورلن پيو ڪندو هو. هن دک ورسي ۽ نراشاوادي ويچارن جو وروڌ ڪيو ۽ اَنت تائين ڪيو. هنجي پاڻٽيءَ ريتا شهاڻي، پنهنجين يادگيرين ۾ هڪ اهڙي آخرين واقعي جو ذڪر ڪندي لکيو آهي "موں ويٺي ويٺي ٻہ سٽون لکيون ۽ دادا (ملڪاڻي) کي ڏيکاريون: لاچاري کان ڀڳوان ٿون ٻچائيج - مهتاجيءَ کان اڳ، جڳہ مان اُٿارج. پس آگيبولا ٿي ويو. چي: موں کي ڏسي ٿي هيءَ ڪولا لکين؟ ڪير ٿو چوي تہ مان لاچار آهيان؟ موت جي ڳالهہ

ان سان ڪبي آهي، جو مرڻ وارو هوندو آهي. مان مرڻ
وارو ٿورو ئي آهيان.“ *

۽ سچ پچ پروفيسر منگهارام اڌارام ملڪاڻيءَ جهڙي اعليٰ شخصيت ۽ اديبي هستي ڪڏهن به مرڻ واري ڪانهي. هي سڪ - درسي سپوت، سنڌي جاتيءَ جو سدائين لاءِ روشن منار ٿي رهندو.

---

* رچنا، ٽماهي مخزن، جنوري - مارچ ١٩٨٢

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ

جا سنڌيءَ ۾ ڪتاب

١- گم ٿيل صندوقڙي (ناول - ترجمو) ١٩٢٤ع

٢- قسمت (الف ليليٰ ناٽڪ - ترجمو) ١٩٢٦

٣- ايڪتا جو آلاپ (وڏو قومي ناٽڪ - ترجمو) ١٩٢٩

٤- ڪن جي خطا (وڏو ٻهگتي ناٽڪ - اصلوڪو) ١٩٣٠

٥- انارڪلي (وڏو تاريخي ناٽڪ) ١٩٣٠

٦- پنج ننڍڙا ناٽڪ (چونڊ ايڪانڪي) ١٩٣٧

٧- ٻهگتي پردا (چونڊ ايڪانڪي) ١٩٣٨

٨- پريت جا گيت (ٽئگور تان ترجمو) ١٩٤٠

٩- گيتانجلي (” ” ”) ١٩٤٢

١٠- ادبي اصول (ادبي ۽ تنقيدي مضمون) ١٩٥٠

١١- جيون ڇهڇٽا (چونڊ ايڪانڪي) ١٩٥٧

١٢- پاپ ڪين پڇ؟ (” ”) ١٩٦٢

١٣- پڇمي ياترا (آمريڪا جو سفرنامو) ١٩٦٣

١٤- ڪڙڪيبتا پيا ٺمڪن (چونڊ ايڪانڪي) ١٩٦٧

١٥- سنڌي نثر جي تاريخ (ساهتيه اڪادمي انعام مليل) ١٩٦٨

١٦- جراليءَ جا جذبا، پيريءَ جون يادون (نظماڻو نثر) ١٩٧٥